



«Бизин тил» деген жамият кзурум
«Абусупиян» деген кзумукъ китап издательство

БИЗИН ТИЛ

Кзумукъ тилни касбучуларыны журналы

№ 1
2018

Магъачкъала



ББК – 81 (Кум.)
УДК – 811.512
Б–59

БАШ РЕДАКТОР:

Рашит ГЪАРУНОВ

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Агъарагъим СОЛТАНМУРАТОВ
Абдулкерим САЙИТОВ
Гъабийбула АЛХАНГЪАЖИЕВ
Ругъаният МУСАЕВА
Исмайыл ХАНМУРЗАЕВ
Муртазали БАММАТОВ
Супуяханым БИЙБОЛАТОВА
Элмира ИСАЕВА
Раиса БОРАГЪАНОВА

© Бизин тил, 2018

© Авторы статей, 2018

© Издательство «Абусупиян», 2018

ЖУРНАЛДА БАР

ТИЛ ВА ЖАМИЯТ

К. КАЗИМОВ. Тили де, тиркеси де барлардан болайыкъ	4
Г. ГЪАСАНОВА. Ана тил – тенгсиз байлыкъ	8
П. САРИХАНОВА. Къумукъ тилни уйренивде рус тилни таъсири	10

КЪУЖУРЛУ ГРАММАТИКА

И. КЕРИМОВ. Къужурлу грамматика (давамы)	12
Къумукъ тилни ва язывну оъсювюню тарихи	24
К. ДАИБОВ. Къумукъча-русча ва русча-къумукъча фразеология сёзлюгю	25

МУАЛЛИМГЕ КЁМЕКГЕ

А. САЙИТОВ. Ана тил ва адабият дарсларда аян (чебер) охув	41
А. СОЛТАНМУРАТОВ. Къумукъ адабият дарсларда поэзия асарны чебер-маъна якъдан чечив .	48
Иб. ГЪАЖИЕВ. Бир-бир яшланы ва уллуланы суалларына жаваплар	49
Иб. ГЪАЖИЕВ. Йырчы Къазакъны асарларыны сёзлюгю	50
А. САЙИТОВ. Тюз сёйлев къайдалары	61
Г. ГЪАСАНОВА. Орунчалыкъ шагъаргъа сапар	64
С. БИЙБОЛАТОВА. Тематикалы планлар.....	67

АНАДАШ АДАБИЯТ

Загъидатны экмеклери	84
И. МАГЪТИБЕКОВ. Къаравай	86

Тили де, тиркеси де барлардан болайыкъ

*“Оъз ана тилинде охуп терен билимлер алмагъан бир миллет де,
бир халкъ да илмуну тармагъында герти оърлюкlege этишиме болмажагъы аян.
Ана тилни, шо тилде уъренилеген илмуну ва дарс берив къайдаланы тыгъыс бирлиги де,
таъсирлиги де болмаса – бир илму да, билим берив гъаракат да аякъгъа турма болмас”.*

(Абусуниян Акаевни “Тил масъаласы” деген макъаласындан).

Анамны сют тилинде
Сейлеймен ва язаман.
Ана топурагъымда
Сав Аламгъа базаман.

Анамны сют тилинде
Татли сейлей авлетим.
Ана тилде сююне
Яда бузула бетим.

Анамны сют тилинде
Оъсдюм, яздым, йырадым.
Тилим тутулса тюгюл
Оълермен деп турмадым.

Я рыкъ дюньягъа янгы яралгъан нарыста
инг алдын оъз анасыны кеп кыйналып да,
шо бир вакъти сююнуп де чыгъарагъан кы-
чырыкъ авазын башлап эшите. Сонг ол ана-
сына оъзюню де ярыкъ йылаву булан сесе-
не. Къаны да, жаны да бир бу эки де ювукъ
адамланы тавушларында да тилни зорлугъу-
ну дазусузлугъун терен гъис этмеге болабыз.

Эжелги, хазар пачалыгъы яралып оъмю-
сюреген заманлардан бизин оьтген ХХ асру-
ну отузунчу йылларына ерлиги аралыкъда
къумукъланы аталарыны ва бабаларыны
тюрк тили, ондан сонг оъзю де – къумукъ

тил, Темиркъязыкъ ва Гюнтувуш Кавказда
яшайгъан миллетлерини арасында олар бир-
бири булан сейлейген, сыр чечеген, аралыкъ
юрютеген тил болуп тургъан. Монгол девюр-
лерден де кеп алъякъда яралып, бегип-ййы-
лып да гетген къумукъ тил кавказ халкъла-
ны рус пачалары булан кагъыз языв байлав-
лукъларын юрютеген, рус административ
къурумлар булан байлавлукъ тутагъан, Вла-
дикавказны, Ставропольну, Моздокну, Киз-
лярны, Темир-Хан-Шураны гимназияларын-
да ва училищелеринде теренден ва толу кюй-
де гечилеген тил гъисапда танылгъан.

1917-1918-нчи йылларда Темиркъязыкъ
Кавказны халкъларыны милли съездлерин-
де къумукъ тилибиз мердешли кюйде мун-
дагъы халкъланы ортакъ тили гъисапда офи-
циальный кюйде къабул этилингени де не-
гъакъ тюгюл.

Халкъланы гъар тюрлю ва генг къатлав-
ларыны арасында тюрк-къумукъ тили хал-
къара тил гъисапда ватандашлыкъ ихтияр-
ларда алып бегиген болгъан.

Белгили алим М. М. Магъамматханов эс-
гереген кюйде, Дагъыстанда ва ондан тышда
да аты айтылгъан кёбюсю алимлени, ярыкъ-



ландырывчуланы яшав ёлу, адамланы ругъ ва англав даражасыны гинниги гысапланып тургъан къумукъ отавлары (центрлары) – Яхсайны, Эндирейни, Кёстекни, Таргъуну, Къазанышны, Эрпелини, Дёргелини ва шолай да оьзге уллу ерлени вакиллери болуп чыгъа.

— Инкъылапдан алда Дагъыстанда къумукъ тил билмейген, англамайгъан бир алим де болмагъан, - деп гысап эте М. М. Магъаматханов.

Инсанны миллетине табилигин, аминлигин гёрсетеген аслу къурал, озокъда, ону тили болуп токътай. Тил – о халкъны тарихини аламаты. Адамланы барлыгъы ва бирлиги олар сёйлейген тил булан нече де бек байланып бола экен. Гъар халкъны, миллети, тюгесинмес байлыгъы, хазнасы ону тилдир.

Халкъны яшавунда тилни маънасы бек уллу ва терен. Шогъар да къарамайлы, ардагъы вакътилерде бизин Дагъыстанда яшайгъан халкъланы ана тиллери аста-аста сёнюп-дёнюп арадан тайсын учун иш этип къаршы чаралар гёрюлеми экен деген шекли текли ойлар кёплени ичинбушдура, ойлашма борчул эте.

Дагъы ёгъесе, юрт ва шагъар мактапларда, охув ожакъларда ана тиллени уйренивге ёрукълу кюйде гёрсетилинип тургъан саягъатланы оьлчевюн йыл сайын кемитегенликни нечик англама боласан?

Бизин республиканы шагъар школаларында социологлар-лингвистлер оьтгерген бир-бир ахтарывланы натижаларына къарагъанда ана тиллени уйренивню бусаягъатгъы бузукъ гъалы оьзлюгюнден гёрюнюп

къала.

Охувчу яшланы 80-90 проценти оьз ана тилинде «а» деп айтма да болмайлар. Оланы 10-20 проценти буса ярты-ярым уйренген ана тилинде сёйлейлер.

Шагъар школаларда охуйгъан яшланы арасында оьз ана тилинде оьз халкъыны бир ёмагъын яда бир шиърусун гёнгюнден айтма болагъанын гюндюзлер от булан излеп тапмагъа да къыйын болуп къалгъан.

Яшланы 90 проценти оьзлер ана тилде не сёйлемейгенин, не язма билмейгенин яшырмай айталар.

Дагъыстанлыланы кёп яны шагъар ерде яшайгъанын гысапгъа алсакъ, гертисин айтгъанда, ана тиллени тас болувуну къоркъунчлугъу дагъы да ачыкъ болуп гёрюнежек.

Гъалиги яшлар уьюнде де, орамда да ана тилинде сёйлемейген болуп тура. Милли театрланы, концертлени, байрамланы гъакъында чы айтмай къойсакъ да ярар.

Шолай болгъанда, гъалиги шагъар – ана тиллени оьлген ери. Ана тилин тас этмей, къоруп, оьздюрюп сакъламакъ учун мунда бир тюрлю имканлыкъ да ёкъ.

Шагъар школаларда ана тилни дарсларын айры предмет гысапда оьтгерме тюшеген болуп тура. Гъатта, дарсгъа гелип бир охувчу олтурса да, шо дарсны оьр даражада оьтгермекни талап этмеге де герекли. Шо къайдалы дарсланы таъсири артыкъ болагъаны да сыналгъан.

Бары ерде – ярты-юрту рус тилде сёйлейген бизин яшлар тёш чыгъарып мен къумукъман яда аварлыман деген булан ону не агъамияты болур, англама да четим.



Бир-бир англав даражасы гьатдан озуп гетген гьакимият кьуллукъчулар ана тил дарслар бизин школаларда негердир? – деп сандыракъ сёйлейген болуп да туралар.

Ана тил ва адабият дарсланы орнуна юрт ва шагьар школаларда янгыз факультатив дарс оьтгерип кьойсакъ да таманлыкъ эте деп токъташдыра олар.

Ата-бабаларыны, ата-анасыны тилин артыкъ кёп сюегенлер ону оьзбашына, оьз хошуна уьйрене турсун деп сансымай сёйлей о зайып тайпалар.

Гьар халкъны тарихи байлыгъы, талигъы болуп гелген ана тилинден гючден айырма кьарайгъанлар гьар кьайсы девюрлерде де болгъандыр, гьали де бар.

Ана тилни яхшылыгъындан тьогюлмю гьар адам оьзюню менлигин бютюн дюнья менлиги булан тенглешдирип кьарама болагъаны. Ана тилин яхшы уьйренип, ону теренден билегенлер – англаву да, сынаву да, бай ич яшаву да, оьр даражасы да бар адамлар.

Тухумун да, тилин де тас этип, ярты-ярим уьйренген ортакъ рус тил булан кьалып, кьара кьатлавлу мангуш халкъ болуп яшамакъдан Яратгъаныбыз бизин арек этсин. Эсибизни-мийибизни аман сакълайыкъ, мангушлукъну мукъ зулмусундан да бизин сен сакълагъыр, я Аллагъ!

Озокъда, анабызны сютю булан кьаныбызгъа синген асил тилибизге биз уллу гьюрмет булан янашмасакъ, гележекде оьзюбюз де абурсуз болуп кьалма боларбыз.

Тилибизни гьакъында яхшы, яман деп сёйлемеге де, ойлашмагъа да ярамас. Нечик болса да, о бизин анабызны тили, миллети-

бизни тенги ёкъ кьуралы. Тилни биз бары да гьюнерибизни, намус-ягъыбызны салып уьйренмеге де борчлубуз.

Ана тил – о тепме де, тьокюрме де ярамайгъан сыйлы гюзгюдюр. Тилни оьзтёрече дагъниси бар. Тилибизни тамур тазалыгъын кьоруп, оьсдюрюп, бай этип яшамакъны гьарибиз оьзюбюзге юк этип алсакъ дурус болур.

Бу ерде К. Ушинский айтгъан терен маъналы сёзлени бирдагъы керен де такрарламакъны, эсигизге салмакъны арив гёрдюм:

«Халкъны тили – ону ругъ яшавуну бир заманда да сёнмейген, бечимейген, инг яхшы, янгыдан янгырып, чечекленип гетеген сигьрулу аламаты».

Ана тилин яхшы билмейген, уьйренме де суймейген гиши оьзюню оьзтёрече, милли хасиятларын да тас этегенни гёрюп турабыз. Миллетни бырынгъы бай адат мердешлери, яшав-туруш кьайдалары гюн сайын ёкъ бола, унутула. Наслуланы арасында тувулунагъан тыгъыс байлавлукъну шынжырлары йип-йибинден уьзюле.

Ана тилни уьйренивню агъамиятлы ишинде ата-аналаны уьстюне де уллу борч салына. Янгы тувгъан яшгъа ана тилине бакъгъан уллу сюювню уьйретеген де олар болма герекли чи дагъы.

Сарынланы, йырланы, ёмакъланы, айтывланы, аталар сёзлени байлыгъын тюз кюйде кьоллап, яшланы оьз ана тилини сигьрулу дюньясына олардан яхшы чомултуп ким бажара, ким бола?

Ана тилни айрыча татывун, ангын, таъсирин яшлагъа уьйретивде муаллимлер айрокъда уллу роль ойнай. Олар гьар яшгъа



тил булан бирге халкъны эдеп, къылыкъ, адат хасиятларын да сингдирмеге тюшеген адамлар.

Тилин тас этгенни миллети де тас болур. Бизин гиччи Дагъыстанда 14 язывлу, 18 языву ёкъ халкълар яшап турагъаны белгили. Амма шагъарлагъа гёчюп яшайгъан кёбюсю миллетлени вакиллери оъз тиллерине арт берип турагъанны гысапгъа алсакъ – о языву бар халкъланы да гележеги не болагъанны гёз алгъа гелтирме къыйын тююл. Адам анасыны тилине къутсуз янаша буса, ону къылыгъы да, къысматы да къутсуз болур.

Бырынгъы римлилер де айтгъан кюйде: «Тил кимники буса – гъакимлик де шонуки». Алдынлы пачалыкълар оъз тилин савлай дюньягъа яймакъ учун бек къаст этип айланагъанны да гёребиз. Шолай этмек учун олар харжны да кызгъанмай, адам гючню де.

Тилге де, халкъгъа да къайратлы кюйде къуллукъ этме тюшегенни олар бизден кёп де яхшы англай буса ярай. Ана тилни бары да халкъыбыз бирни йимик яхшы уйренсин, теренден билсин учун, ончакъы артыкъ гючене турмагъа да тарыкъ тююл, ону суйме, билме ва уйренме герек.

Ана тиллени янгыртып аякъгъа тургъузвну масъаласыны уъстюнде ишлей туруп, биз рус ва башгъа тиллеге бирдокъда арт бермекни яны тюгюлбюз? Рус тил бизин яшавубузда онча да уллу ер тутагъан болгъан. Тилни абурун гётерип, огъар гёрсетилеген харжны артдырып, охув программаланы янгыртып, милли тиллени барыбызгъа да ортакъ рус тил булан тенг салып юрютсе бажарылагъан иш.

Рус тилде чыгъарылагъан даражада къумукъ ва оъзге тиллерде де чыгъарылагъан китаплар, охув алатлар, газетлер болмагъа неге ярамай?

Гъакимият (административ), жамият, идара ва оъзге къурумланы атларын, шагъатнамаларын (документлерин), рус тил булан янаша къумукъ тилде де язып юрютсе, ону не заралы бар. Озокъда, халкъ суйсе, шолай дагъы да кёп башгъа чараланы да яшавгъа чыгъарма болур эди. Тилибизни абуру да, сыйы да, гележеги де, барлыгъы да бизин оъзюбюзден гъасил экенни барыбызгъа да англама заман болгъан.

Чандыр чертип, сюек сингириме тартылгъан, Ана тил – гюн шавла аршгъа артылгъан. Жымчыкъ этлер тартышагъан санымда Тынышым да дюр о мени, жаным да.



АНА ТИЛ – ТЕНГСИЗ БАЙЛЫКЪ

*Хазарлардан башлана
Къумукъланы тамуру.
Не ерлеге барса да,
Бар къумукъну абуру*

«Ана тил» дегенде, гьар адамны гёз алдына Ана гелегенге шеклик ёкъ. Ана тилге этилеген абур да, сый да оьзюню сютю булан авлетлерини юрегине сингдиреген аналагъа этилеми экен деп де ойлашаман. Ана тилни оьсюю – яшларда. Оланы ана тилге бакъгъан янашывундан, ана тилни билегенлигинден савлай халкъыбызны гележеги гьасил болажагъы белили. Яшларда ана тилге бакъгъан сюювню гючлендирмек буса -- уллуланы аслу борчу.

Миллетлер – халкъланы байлыгъы. Лап аз сёйлейген тилни де оьз башгъалыкълары бар. Дагъыстанда милли тиллер гьар заманда да бютюн

Дагъыстан культураны кюрчюсю болгъан ва гъали де дюр. Милли тили болмагъан жамият ёкъ. Оьзлени ана тиллерине бакъгъан якъда сансымай янашыв бютюн милли маданиятны бузулувуна элте. Ана тилни тас этиливию булан бирче халкъ оьзю де тас бола. Гъалиги охувчу яшланы

Вашингтон, Париж, Пекин йимик шагъарланы гъакъында ёрукълу англаву ёкъ тюгюл. Амма оьзлер тувгъан ата юртуну яда районуну гъакъында буса онча билегени ёкъ десек де ярай. Ата-анасын да, ата юртун да, ана тилин де суймейген, тувгъан ерини ана тарихин де билмейген охувчу оьз Ватанын

сюер деген затгъа инанма къыйын. Бизин школада шолай яшлар болмасын учун биз, муаллимлер, бир къолдагъы бармакълардай бирлешип-барышып чалышагъаныбызгъа сююнебиз. Бабюрт кёп миллетли юртгъа айланып битген. Мунда къумукълар да, аварлар да, лаклар да, лезгилер де ва олай оьзге миллетлер де яшай. Кёп миллетли охувчу яшлар кършалгъан школада буса муаллимлеге бирден-бир къаст этип чалышма тюше. Шону да гьисапгъа алып, биз бары да гючюбюзю, бары да пагъмубузну яшланы арасында татывлукъну, дослукъну болдурувгъа бакъдырабыз.

«Ватан неден башлана?» деген бек тизив йыр бар. Ватан гьеч затдан башлана буса, школадан башланадыр. Дейгеним, савлай Ватан оьзюнден башланагъан школада, бу гиччи «пачалыкъда», биз яшланы ана Ватанын да, ана топурагъын да, ана тилин де герти кюйде суйме уйретме герекбиз. Къакъакъ йыр да, къазакъ йыр да бар чакъы ана тилге бакъгъан якъдагъы бизин сюювюбюз, артса тюгюл, азма тюшмей. Ананы акъ сютю булан бирче къаныбызгъа-жаныбызгъа синген къумукъ тилибизни гъакъында кёп йырлар язылгъан, кёп арив сёзлер айтыла. Тек нечакъы язылса да, нечакъы айтылса да, шо азлыкъ эте. Биз оьзю булан оьктем болма ге-



рекли халкъыбызны тарихин, ону озге миллетлени арасындагы ерин, осыюв ёлларын яхшы билме борчлубуз. Бизин ана тилибиз – къумукъ тилни гъакъында эгерсек, ону тарихи тамурлары бек теренде.

Дюнъяда къумукъ тилге ошайгъан 30 тил бар. Олар бары да «тюрк тиллер» деген уллу бёлукге гире. Буссагыт шо тиллерде 200 млн. ювукъ адам сёйлей. Биз къумукъ тилни сюегендей, бары да халкъ суйсе, дюнъяда бирлешив де татывлукъ да болажакъ. Лингвистлер ва этнологлар тарихни барышында ёкъ болуп къалгъан халкъланы ва тиллени мисалгъа гелтирме бола. Тили сёнмеге башлагъан халкъ гъар заманда оз тилини оймюрюн узатмагъа къаст эте, шо гъалгъа тюшгенине къыйнала. Шолай гезиклерде бары да зат халкъдан гъасил бола. Артдагы он йылны ичинде оз тилине ва маданиятына бакъгъан якъда дагыстанлы яш наслуну муштарлыгы тёбенлешгени гёрюне. Китап тюкенлерде къумукъ тилде чыгъарылагъан китаплар ятып къала. Шо бек къувунлу гъал. Неге тюгюл, герти кюйде билимли адам болмакъ учун оз маданиятын, оз тарихин билмеге тарыкъ. Ана тилни гёзеллиги шо тилде сёйлейген миллетни адатларын, халкъ арада юрюлеген мердешлерин, адабият тарихин байлашдыра. Гъар кимни де ана тили биринчи абатын алып битгинче де огъар

аявлу болма тарыкъ. Ана тилни аявлап,сююп къоймакъ азлыкъ эте. Неге десегиз, эгер адам ата-бабаларыны тилин билмей буса, ону ругъ байлыгы тас болур, ону толтурма бажарылмас. Шо бир вакътини ичинде адам озге халкъланы маданиятларын толу кюйде биллип болмай.

Халкъланы ер юзюнден ёкъ этмек учун геноцид гъажатлы тюгюл. Шогъар оз тилинде сёйлемейгенлик, оз тарихин ва маданиятын уйренивню гери урмакълыкъ таманлыкъ эте. Ата-бабаларыбыздан бизге аманатгъа къалгъан ана тилибизни гележиги янги осыюп гелеген яш наслудан гъасил болагъанын унутма тюшмей. Эгер милли башгъалыкълардан магърюм къалса, миллетни бузулувуна ва гъатта ону ёкъ болувуна элтер. Шо саялы да, гъюрметли ёлдашлар, халкъ болмаса тил болмайгъаны булай да англашыла, тек тил болмаса, халкъ болмайгъанны унутма тюшмей. Ана тилни теренден уйренмеге, билмеге, яшланы юреклеринде гъасиретликни, гъаваслыкъны артырмакъ буса – школада аввал башлап бизин, ана тилден дарс берегенлени, туврадан-тувра борчубуз.

Азиз халкъым, сизден мени тилевюм:

Ана тилни аявлагъыз, билигиз.

Неге тюгюл, аз бусакъ да дюнъяда,

Бир заман да четим этмес тилибиз.



Къумукъ тилни уйренивде рус тилни таъсири

Гъалиден 90 йыллар алда бизин уллу алимибиз Абусупиян Акаев школада яшланы къайсы тилде охутмагъа герек деген масъалагъа гёре язгъан макъаласында бары да тюрк тиллени тенглешдире туруп: «Къумукъ тил оланы лап таза сакълангъаны», - деген.

Бу сёзлерден сонг 70 йыл гетип, Ташкентде тюркологланы генгешинде къумукъ тилни гъакъында бизин алимибиз Оьлмесов Н.Х. доклад эте. О генгешни гъасиллерин чыгъара туруп, ону юрютеген профессор: «Къумукъ тил тюрк тиллени лап да гёзели», - деп токъташдыра.

Гертиден де, къумукъ тил – кёп гёзел тил. Башгъа тюрк тиллер булан тенглешдиргенде, аваз якъдан уллу башгъалыкълар ёкъ буса да, сёз яратывда, кёбюсю тиллерде ёкъ, сёзню арт бувунуна къошулагъан къошумчалар созукъланы инчелигине ва къалынлыгына бойсынагъаны сёзлерде тегиш агъым ярата. Шо буса жумлаларда къалындан инче бувунгъа, инчеден къалынгъа гёчювню аз эте, сёз тагъымланы тегишлей, асиллик тувдура.

– Къайсы тилни билесен? – деп сорагъанда имам Шамиль: «Арап тилден къайры, авар, къумукъ ва мычыгъыш тиллени билемен. Авар тилде давгъа бараман, къумукъча тиштайпалар булан сёйлеймен, мычыгъышча масхара этемен» – деп жаваплангъан дей.

Гертиден де, асил сёзде – гъакъыл кёп. Асил сёзню еси гъар даим де сабур-саламат бола.

Къумукъ тил – йымышакъ, асил, сабур тил. Сабурлукъ буса гъисден гъакъылгъа ювукъ. Гъакъылдан тува къылыкъ. «Къумукъ тил – къылыкъ тил!» – деп къычырып айтмагъа ва ону булан оьктем болмагъа бизин толу ихтиярыбыз да, ону суймеге, абурун гётермеге борчубуз да бар. Ачувгъа айтмаса, шо

ойгъа къаршы адамны Дагъыстанда да, башгъа ерлерде де тапмагъа къыйын.

Къумукъ тилни асиллигинден, йымышакълыгындан къайры, тюрк тиллерде тюгюл ёкъ бирдагъы байлыгы бар: ону булан дюнья оьлчевюнде алгъанда 35 тилде сёйлеме бола. Булай тилге «ярлы тил» деп айтагъанлагъа: «Ярлы да, языкъ да герек даражада ана тилин билмейген адамдыр!» – деп айтсакъ дурус болур.

Асил тил булан бал татытып сёйлейген сав адамны юреги рагъмулу, сёзю гъакъыллы, юзю гёзел, оьзю де насипли болмаса амал ёкъ. Неге тюгюл де тил – юрекни тилмачы. Юреги рагъмулу адам къылыкъсыз болмай.

Къумукъ халкъ, къумукъ тил асил болгъан сонг, ону ою асил болажагъы ачыкъ, неге тюгюл тил – ойну къалиби. Асил ой буса – гъаман рагъмулу. Бу зат савлай Дагъыстангъа чы нечик де, ондан кёп ареклеге де белгили. Огъар да къарамайлы, «Дагъыстан бирлиги» деген чакъырывгъа гёре сёйлейген ва язагъан алимлер: «Дагъыстан халкълары бир миллетге айлансын учун ортакъ бусурман тилден къайры, бары да шартлар бар. Шо тил я арап, я тюрк, яда ерли тиллени бири болмагъа герек», – дегенлер.

Йыракъгъа узатылмай, къылыгы да, ёругъу да, топурагы да булан бары да дагъыстан миллетлени сыйышдырып турагъан Къумукъ тюзге тюшгенлени кёплери билме де билеген къумукъ халкъны тилин – тюрк тиллени инг гёзелин – айтмагъа къылыкъгъа да, ёрукъгъа да гелмейдир.

Бизин тил савлай Темиркъазыкъ Кавказгъа ортакъ тил болуп юрюгени тарихге белгили. Къумукъ тил бизин халкъгъаасилликни, сабурлукъну, чомартлыкъны берген, шо саялы бизин халкъгъа бир де уялмагъа тюш-



меген.

Айтылгъан затдан гъасил чыгъарып, къумукъ тилни аяйыкъ, гёзеллигин, асиллигин, татлилигин сезейик, ону герти авлетлери болуп, анабыздай асырап, барыбыз да баврубугъа бассакъ, бир-биревге де бавурлу болурбуз. Адам къылыкъдан, сыйдан тоймайгъан йимик, шо къылыкъны да, гъюрметни де бизде тувдурагъан ана тилибизден де тоймайыкъ! Къумукъ газетлеге, журналлагъа язылайыкъ. Ана тилге рагъмулу ёл ондан башлана.

Милли маданиятны тармагъында лап да аслу масъала – охувчуну ана тилине де, рус тилге де янаша уйретмек. Бизин ана тилибиз янгыз маданиятыбызны барлыгъын исбатлап къоймай, наслудан наслугъа бизин ругъ байлыгъыбызны, адат-къылыкъларыбызны, яшав-турушубузну, маданиятыбызны да исбатлай геле. Бизин республиканы халкълары ана тилин къоллав ва оьсдюрюв булан бирче милли аралыкъланы тили, орус тилни де билмек ва эркин кюйде къолламакъ бары да дагъыстанлыланы яшав гъалларын яхшылашдырывгъа, бир-биревню англавгъа, дос аралыкъланы юрютме болушлукъ эте.

Ана тилибиз сакълансын учун, гележекде оьссюн учун ана тиллеге байлавлу чараланы гёз алгъа тутса ва хас программаны къабул этсе яхшы болар деп ойлайман. Ана тилден ва адабиятдан охутув программаны яшлар бавларында, школаларда, оьр охув ожакъларда гечивню къайдаларын ва сан янын камиллешдирсе, оларда охутув-методика базасын болдурса, дагъы да яхшы болар эди.

Школада рус тилни таъсири болуп, рус тилдеги сёзлени къоллава охувчулар кёп янгылышлар йибере. Масала: школа, спичка, стакан ва башгъалары. Шулай сёзлеге охувчулар алдына (и) созукъну салып къоллай.

Эки къабат тутукъ авазлары булангъы орус сёзлени артындагъы (а) созукъну да кёп тюшюрюп къоллай.

Масала: тонна - тонн, касса - касс ва башгъалары.

Яшлар шу рус сёзлени тюз къолласын учун ана тил дарсланы муаллимине кёп къыйын тёкмеге тюше. Тек, уйдеги ата-анасыны сёйлеву де яшлагъа таъсир эте. Шо саялы да бу гъалны тайдырмагъа къыйындыр деп ойлашаман.

Мен ана тилни орус тилге асасланып уйренеген методика къайданы да арив гёремен. Мени дарсларымда шу методика къайданы бир-бирде къоллайман ва яшлагъа дарсны англамагъа тынч боладыр деп гъисаплайман.

Къумукъ тилни школаларда уйренив масъаласыны гъакъында да бираз токътамагъа сюемен.

Дюнъядагъы бары да охутувну къайдалары гъакъында язылгъан методика китапларда: «Яшланы охутувну баш йылларында дагъы тилни къошмай, ана тилде охутмагъа тарыкъ», – деп яза. Яшгъа береген билимни башгъа тилде берсе, о яшгъа билим алмакъдан къайры, башгъа тил уйренмеге де герек, бу буса яшгъа авур иш. Оьз ана тилинде билими гъаман да артыкъ болур. Бизин школаларда буса, яшлар школагъа гелгендокъ, эки тилде охумагъа башлай. Мен бу ерде орус тил бизин яшлагъа тарыкъ тюгюл дейгеним тюгюл, тек биринчи класдан башлап яшгъа эки тилни уйренмеге башламакъ – къыйын иш.

Оьрдеги класларда рус тилге берилеген дарслар къумукъ тилге берилегенлеринден эсе эки керен кёп. Ону да уьстевюне бары да илмулар орус тилде уйретиле. Бир класда жумада 30 дарс бола буса, оланы 4-сю ана тил дарслар, 26-сы орус тилдеги дарслар. Шолай болгъанда ана тилни уйренмек учун школада аз заман бериле. Шо аз заманны ичинде яшлагъа кёп затны уйретмеге бек къыйын. Уьстевюне ана тил дарслагъа берилеген программалар кёп авур. Школадагъы программаны толу къабул этген яшгъа оьр охув ожакъда янгы зат къалмас йимик. Шо саялы не де программаланы тынчлашдырмагъа тарыкъ, не де ана тил дарсланы санавун артыдырмаса, ишибиз биз сюеген даражада онглу болуп болмас деп гъисаплайман.

Къужурлу грамматика (давамы)

Лексика-1

Атынг кимдир?

Бирев булан таныш бола бусакъ, «Атынг кимдир?»- деп сорайбыз, неге тюгюл тувгъандан тутуп гъар кимни озъюню хас аты бола. Шону билмесек, эркин кюйде лакъыр этмеге бажарылмас эди. Янгыз экев лакъыр эте бусакъ да гъеч «сен», «мен» - деп сэйлербиз, уъчев-дёртев бусакъ не этер эдик? Шо заманда «сен» - деп де айтып, бизге тарыкъ гишини къолубуз булан яда башгъа бир кюйде орам этип де гёрсетмеге тюшежек эди. Яхшы, ягъыбызда ёкъ гишини гъакъында сэйлей яда яза бусакъ не этер эдик? «Сен», «мен» - деп къолламагъа яда орам этип гёрсетмеге кюй ёкъ чу.

Шо саялы гишини атын тюз кюйде билмекни ва эсде сакълап бажармакъны уллу агъамияты бар.

Адамланы атлары къайдан гелген, нечик къоюлгъан? Къумукъланы атлары аслу гъалда арап тилден алынгъан. Бырынгъы заманларда арапларда Аллагъны юзге ювукъ белгиси-сыпаты болгъан. Шолар да бары да яхшы белгилер: рагъмулу чомарт, саламат, гючлю, нюрлю, макътавлу ва ш.б.

Бара-бара араплар шо сыпатланы-белгилени адамлагъа атлар этип къоймагъа башлагъан. Бизин атларыбыз да шолай этилген:

Агъмат - макътавлу

Али - бийик

Амир - гъаким, начальник, буйрукъчу

Анвар - нюрлю, шавлалы

Багъав - исбайы

Басир - яхшы гёреген

Вали - сыйлы

Вагъит - биргине-бир

Гъасан - яхшылыкъ этеген

Загъир - ачыкъ

Камал - нукъсансыз, янгылышсыз

Камил - толу, сав, мекенли

Керим - чомарт

Рагъим - рагъмулу

Расул - элчи, вакил

Рашит - англавлу

Самат - алышынмайгъан, даимлик, гъаманлыкъ

Халил - къурдаш, ювукъ ва ш. б.

Биз оърде эргишилени атларын гелтирдик. Къатынгишилени атлары аслу гъалда эргишилени атларына «ат» (арапча «атун») деген суффикс къошулуп этилген:

Басир - Басират - яхшы гёреген

Гъалим - Гъалимат - юваш

Гъапис - Гъаписат - яхшы эси булангъы

Жамил - Жамилат - гёзел

Загъит - Загъидат - динге берилген

Камил - Камилат (Калимат) - толу, сав

Керим (Карим) - Каримат - чомарт

Муъмин - Муъминат - динли

Нажип(Нажап)- Нажабат - яхшы тухумлу

Назир - Назират - гёз къаратывчу

Рашит - Рашидат - англавлу

Салам - Саламат - сав турагъан

Салигъ - Салигъат - абурлу

Салим - Салимат - сав, иннемей турагъан

Сани - Саният - яратывчу

Солтан - Солтанат - буюрагъан, пача, падишагъ

ва ш.б.

Бу арап атлар бизге VIII юз йылда ислам



дин булан гелген. Шо заман болгъунча бизин халкъ башгъа атланы къоллай болгъан. Олар да кёбюсю гьалда айны-гюнню, ерни-кёкню, тав-ташны, гючлю яда сыйлы кыыр жанланы, кзушланы атлары болгъан: Юлдуз, Айгюн (ай+гюн), Бёрю, Албёрю, Темир, Таштемир, Арслан, Къаплан, Алтав (алты+тав), Тотугъуш (тотур кзуш), Пери (бырынгы тюрк тилде яман зат этсе жазалайгъан, белгисиз, урусбай уллу бир гюч), Гюлпери, Гюлбав ва ш. б.

Бизин гысабыбызда, къумукъ атланы бир журасы ислам дин Дагъыстангъа яйлып битген сонг этилген, масала: Оьлмес, Герекмес, Татув, Чачув, Къыстаман (кыыз+таман), Арув, Сюйген, Сюймеген, Гёзел, Улангерек, Сюйкюм, Къарагиши, Алыпкъач ва ш. б.

Бу атланы гьарисини бир сыры бар. Масала, Къыстаман, Улангерек деген атланы кыызлар арты-артындан кёп тувса, артдагысына кюя болгъан: сайки, кыызлар тувгъаны таман! Энни улан герек деген зат. Тувгъан-тувгъан яшы оьлеген гезиклерде бир тувгъанына, ол да оьлюп къалар деп къоркъуп, Оьлмес деп кюя болгъан. Оьрде эсгерилген оьзге атлар да адамны бир хасиятын-табиатын белгилеп кююлгъан, оланы гьарисини бир сыры бар.

Бир табун атлар къардашыкъ аралыкъны англатагъан ата, ана, аба, агъа, ини йимик сёзлеге й, в, ш суффикслер кюшулуп этилген. Тарихи гёзден къарагъанда, къардашыкъны англатагъан сёзлерде шо суффикслер абурлавну, илиякълыкъны белгиси гысапда къолланма башлагъан ва буссагъатда да къоллана: ата-атай, ини-инив, ана-анаш, агъа-агъай, аба-абай, бажи-бажив, ажа-ажай. Шолай сёзлер мюлк суффикслени эркин къабул эте: атайым, инивюм, анашым, абайым, ажайым, баживюм.

Башлапгъы вакътиде муна шолай абур-

лавну, илиякълыкъны англатагъан жынс атлар да, къардашыкъны англатагъан сёзлени бирлери де бара-бара адамланы хас атларына айланып къалгъан: Ата-Атай-Ата-Аташ, Аба-Абай-Абав-Абаш, Ана-Анай-Анав-Анаш, Инив, Бажи-Бажив, Ажа-Ажай, Агъай-Агъав (Акъай, Акай, Акъав, Акав), Бала-Балай-Балав-Балаш, Тоту-Тотуй, Тотай, Тотуш, Тоташ.

Абурлавну, илиякълыкъны англатагъан жынс атланы мюлк суффикслени къабул этеген хасияты бирлеринде олар хас атлагъа айлангъанда да къалгъан: Бажим, Акъашым (Акашым), Агъайым (Акайым), Тотум, Ата-вум, Агъавум.

Бизде адамланы аталарыны даимлик касбусуна гёре кююлгъан атлар да аз-маз буса да ёлукъмай къалмай: Кюйчу, Темирчи, Уста (Устам), Иннырчы, Будайчы, Оракъчы. Ленин (Къарабудахкент) районну Уллубийавул юртунда эргишилени Къысгъа деген аты да къаршылаша.

Оьрде гёрюнюп турагъаны йимик, бир-бир атлар эки сёзден этилген. Оланы бир тайпасы эки къумукъ сёзден кюрашгъан: Атлыгиши, Балгиши, Байгиши, Къартгиши, Къарагиши, Кюйчакъай (кюйчу+акъай), Гиччибек, Гиччибике, Гиччикъыз, Темирбек, Эртувгъан, Бектемир, Сююнбийке, Эдилбай, Гюлкъыз ва ш. б. Экинчи тайпасыны яртысы къумукъ сёз, яртысы буса арап сёз санала: Кызайбат (кыыз - къумукъ сёз, гъайбат - арап сёз), Гюлайбат (гюл - къумукъ сёз, гъайбат - арап сёз), Гъажагъа (агъа, акъа - къумукъ сёз, гъажи - арап сёз), Гюлзагъра (гюл - къумукъ сёз, загъра - арап сёз, чечек деген зат), Гъажихан (гъажи - арап сёз, хан - къумукъ-тюрк сёз), Агъматхан (агъмат - арап сёз, макътавлу деген зат, хан - къумукъ-тюрк сёз) ва ш. б.

Эки де сёзю арапча атлар да бола: Магъамматрасул (магъаммат - макътав, расул -

вакил, элчи), Гъажикъасум (гъажи - маккагъа барып, намаз къылгъан гиши, къасум - аявлу), Салимсолтан (салим - сав, иннемей турагъан, солтан - буюрагъан, пача, падишагъ), Магъамматкерим (магъаммат - макътавлу, керим, карим - чомарт) ва ш.б.

Бир табун арап атлар сёзлени алдына абу-абду (арапча къул деген зат), ибн-ибну (арапча улан деген зат) деген сёзлер къошулуп этилген: Абдулкерим (чомартлы къул, Аллагъны къулу деген зат), Ибрагъим (ибн деген сёзню н авазы тюшюп къалгъан. Рагъмулуну уланы, демек, Аллагъны уланы деген зат), Абдулазим (къаст этеген гишини къулу, демек Аллагъны къулу деген зат) ва ш.б.

Уллу Октябрьден сонг бизин халкъ рус ва епропа атланы да къоллайгъан болгъан: Эльмира, Лаура, Лариса, Марат, Руслан, Таймыр ва ш.б.

Булай кёбюсю атланы англатьп болсакъ да, гъалиги маънасы англашылмайгъан атлар да ёлукъмай къалмай. Кюйге къарагъанда, олар яда лап бырынгъы атлар болмагъа, яда бизге озге тиллерден гелмеге герек.

Муна шотай атлар: Сулев, Дази, Улаш - эргиши атлар, Хайранса, Умулькира, Минайса, Касиран, Пахулей, Папалай, Бакъалай, Какюш - къатынгиши атлар (Къарабудакент), Угъюн, Ямин, Уку, Телей - эргиши атлар, Чимназ, Путили, Гъамай, Кумув - къатынгиши атлар (Уллубийавул), Чанкюр, Самавдий, Шахрани, Вакъа, Заиндий, Лечи, Арбий - эргиши атлар, Альян, Залпа, Тоита, Марха, Минги - къатынгиши атлар (Бамматюрт, Грозный район, ЧИАССР), Самев, Байтай, Бабутай, Жантай, Къурам - эргиши атлар, Салита - къатынгиши ат (Борагъан, Гюйдюрмес район, ЧИАССР), Анас, Хозер, Алхузур, Байсукъ, Вайсул, Висхан - эргиши атлар, Камсари, Дайса, Манижа, Лорса, Зилят, Масина, Берса, Шайма, Хамсей, Кубра - къатынгиши атлар (Къызлар, Моздок район,

СОАССР).

Тагъылгъан атлар

Ат къоймакъны да, ат такъмакъны да башгъалыгъы кимге де белгили. Янгы тувгъан яшгъа ат къоюла буса, уллу болгъанда биревлеге бирдагъы бир ат тагъылыр.

Бизин халкъ гъар заман осаллыкъны, къоркъачлыкъны, обкътемликни, гъайгевлюкню, томакълыкъны, тоюмсузлукъну, къолайсызлыкъны, ишлеме суймейгенликни, ишгъынсызлыкъны, наслыкъны, гъиллачылыкъны, амалчылыкъны, ёнкюлюкню, къызгъанчылыкъны мысгъыллай, налатлай гелген, жамият арада эрши гёрюнеген затны биревге де гечмеген. Муна шо саялы гъали гъар къайсы юртда да шо нас къылыкълары саялы адамлагъа тагъылгъан атлар къаршылаша. О атлар бир-бирде адамны къоюлгъан атыны алдына къошулуп, бир-бирде буса янгыз къоллана. Тавтюпдеги юртларда - Тебенжюнгютей-Дёргели-Къакъашура бойда гишиге ат такъмагъа айрокъда уста болур. Бир нече мисал (сёзлени гъар юртда айтылагъан кюю сакълана):

Айбаз - суллапа, кёп бийик; авле - доммай; тунтук - томакъ, къут; ухан - постул, эринчек; чапахурай - нас турагъан; къапакъуш - этеген затын асыл этмейген (Дёргели).

Мангима - пагъмусуз, къолайсыз; парпар - постул, эринчек, кёп семиз; лакъай-кютсюз; ламчи-тоюмсуз; къубугур - мыйыкъсакълалсыз; манаху - нас турагъан; муъман - ярахсыз, къыйывсуз; сукъман - ишгъынсыз, къолайсыз; шурункай - осал, къоркъач; мункуллу-бексабур, тектилгеуста(Къакъашура).

Канцук - гъайгибаш; тобурчук - алаша, гиччи, хорда (Гъели).

Чикъы - хорда, къолайсыз; паттай - онгсуз, гъакъылгъа мукъ; анца - постул, эринчек; баца - артыкъ семиз, бек авур, бек сабур; хантай - онгсуз, къолайсыз, хорда; канцук - кёп сёйлейген, сёзню чайнайгъан, гъайги-



баш; булкъун - тилчи; мугълукъуц - гыллачы, амалчы; гъатулу - гъаясыз, такътакъ, тартар, кѣп сѣйлейген; кабай - осал, къоркъач; кумили - гыллачы, амалчы; къаржа - бек арыкъ (Тѣбенжюнгютей).

Ширкъай - ѳнкю; къулегъма - къолайсыз, ишгъынсыз; такъыш - ѳнкю(Буглен).

Керкибаш - оьктем; шаталай-оьктем (Яхсай).

Халхадар - гыллачы, амалчы; хипри - къызгъанч; сыйкъан - ѳнкю(Эндирей).

Къадириш - оьктем (Уллубийавул) ва ш.б.

Озокъда, адамлагъа тагъылгъан бары да атланы эсгермеге де, тюппе-тюз дазуларын гѳрсетмеге де бек къыйын. Бир юртда ѳлугъагъан атлар башгъасында да къаршылашамагъа ярай.

Сѣзню маънасын нечик билейик?

Гъар сѣзню белгили маънасы бар: тав, оьзен, эмен, къызыл, авур, сен, яхшы ва ш.б. Эгер сѣз бир зат да англатамай буса, о герти сѣз тюгюл, авазланы тарыкъсыз жыйымы. Масала, къот, локъ, шаб, паъ, мак, як, коткъумукъ тилде сѣзлер саналмай, неге тюгюл олар бир зат да англатамай.

Бир тилде авазланы маънасыз жыйымы саналса да, оьзге тилде олар сѣз гъисапланмагъа ярай. Масала, оьрдеги мисалланы артагъы уьчюсю - мак, як, кот - рус тилде толу маъналы сѣзлер.

Гъар сѣз бир затны англата буса да, ону герти маънасы оьзге сѣзлер булан бирче къоллангъанда - предложениеде ачыкъ бола, неге тюгюл бир-бир сѣзлер эки-уьч ва дагъы да кѣп маъна англатамагъа ярай. Масала, къуймакъ деп къойсакъ, шо сѣзню мекенли маънасын англамагъа, ашайгъан къуймакъмы яда бир затны къуймакъмы - мекенли билмеге къыйын, амма къуймакъ ашадыкъ яда челекге сув къуймакъ десек, бары да зат тюз кюйде англашылып къала. Тек бу эки де сѣз бири-бири булан бек байлавлу, булар эки

тюрю маъналы бир сѣз: ашайгъан къуймакъ ялгъавгъа йымырткъа къуюп этилген затны англата.

Дагъы да шу сѣзлени маъналарын тенгешдирип къарагъыз: кетен (тастумал) - кетен (къумач), ел (гъава толкъуну) - ел (аврув), илмек (бир затны илмек) - илмек (затны илеген ери), чыгъыв (бир ерден чыкъмакъ) - чыгъыв (зат чыкъмакъ), баш (масала, адамны башы) - баш болмакъ (ѳлбашчылыкъ этмек), къувурма (аш) - къувурма (этни къувурма тарыкъ) ва ш.б.

Шунда жут-жут болуп гелген мисалланы бир сѣзден этилгени билинип тура.

Бир сѣзню - эки сѣзню?

Бир-бирде эки сѣзню тенгешдирип къарагъанда, олар эки маъналы бир сѣзню яда оьзбашына маъна англатагъан эки сѣзню, билмеге къыйын бола. Мисал учун оймакъ (бармакъгъа сугъагъан) - оймакъ (бир затны оймакъ) деген сѣзлени алайыкъ. Кюйге къарагъанда, бармакъгъа сугъагъан оймакъ оюлуп этилген зат деген маънаны бере. Шолай болгъанда, алдыбызда - эки маъналы бир сѣз. Тек бир-бирде бармакъгъа сугъагъан оймакъны оймакъ деген глагол булан не аралыгъы бар деп ойлашып да йибересен. Демек, оланы айры-айры маъналары булангъы эки сѣз санамагъа да имканлы.

Муна шолай, бир йимик айтыла (языла) буса да, айры-айры маъналары булангъы сѣзлеге омонимлер, демек, бир йимик сѣзлер деп айтыла. Тилдеги омонимлени яхшы билме тюшегенге, биз оланы барысын да дегенлей гелтиребиз:

ав (ав этмек) - ав (балыкъ тутагъан ав) - ав (шалбарны аву) - ав (орнунгъа ав)

агъа (ону агъасы) - агъа (сув агъа)

ал (авур къызыл тюз) - ал (ал якъ) - ал (китапны ал)

алма (емиш) - алма (бир затны алма)

арт (арт якъ) - арт (шарфны артынга арт)

ат (адамны аты) - ат (минеген ат) - ат (таш ат)	кеп (къалып) - кеп (къаркъараны кеби)
ата (ону атасы) - ата (таш ата)	къабакъ (ашайгъан къабакъ) - къабакъ
ач (ач болгъан) - ач (эшикни ач)	(кирпик) - къабакъ (къапу)
ая (къолну аясы) - ая (затны ая)	къаз (къуш) - къаз (ер къаз)
бав (емиш бав) - бав (къап байлайгъан бав)	къала (къала къурулгъан) - къала (ол биз-
бар (китап бар) - бар (киногъа бар)	де къала)
бармакъ (къолну бармагъы) - бармакъ	къара (къара тюз) - къара (чыгъып къара)
(бир ерге бармакъ)	къаргъа (къуш) - къаргъа (къаргъа бат-
беклик (душманланы беклиги еленди) -	гъан) - къаргъа (ону къаргъа)
беклик (беклик бермек)	къарыв (къарыв къазмакъ) - къарыв (къа-
бел (ер къазагъан бел) - бел (адамны бели)	рив къайтармакъ)
бет (китапны бети) - бет (адамны бети) -	къат (эки къат уйлер) - къат (уышюп
бет (бет ер)	къат)
биз (тигеген биз) - биз (биз гелирбиз)	къозу (мал) - къозу (ону ашайгъан къозу)
бой (сабан бой) - бой (бою-сою)	къой (мал) - къой (алмагъа къой)
буз (тайгъакъ буз) - буз (бир затны буз)	къол (адамны къолу) - къол (агъачлыкъ-
бурун (адамны бурну) - бурун (орамны	ны къолу)
буруну) - бурун (бурун заманларда)	къош (авлакъ къош) - къош (бешни бешге
бут (малны буту) - бут (кёпюрню буту,	къош)
уыйню буту)	къув (къуш) - къув (чагъагъан къув) - къув
гезев (къапны гезеву) - гезев (къыдыр-	(къазны къуву)
макъ)	къучакъ (кюлте къучакъ) - къучакъ (адам-
гёзлер (арив гёзлер) - гёзлер (къававул-	ны къучагъы)
лар) - гёзлер (гёзлеп урар)	къыз (къызъяш) - къыз (темир къызсын)
гечив (гечивден чыкъмакъ) - гечив (би-	къый (къой къый) - къый (опуракъны
ревден гечив)	къый)
гъакъ (къумачны гъагъы) - гъакъ (гъакъ	къыл (атны къылы) - къыл (намаз къыл)
юрекден) - гъакъ (гъакъым бар, ихтиярым	- къыл (йыгъыла туруп къыл къалдым)
бар)	кюй (къаркъараны кюю) - кюй (согъу-
гюе (гюе тийген) - гюе (аш гюе)	лагъан кюй, макъам)
гюзгю (гюзгюге къара) - гюзгю (гюзгю ян-	ой (ойгъа тюшмек) - ой (ерни ой)
гур)	онг (онг якъ) - онг (тюз зат) - онг (къумач
енг (гёлекни енги) - енг (душманны енг-	онган) - онг (онгуп, тюзелип къалмакъ)
мек)	орам (юртну орамы) - орам (орам этмек)
ёнгурчгъа (от) - ёнгурчгъа (агъач ёнгурч-	от (яллайгъан от) - от (яшыл от) - от (агъу)
гъа)	сав (сыйырны сав) - сав (сав-саламат)
ер (топуракъ) - ер (атгъа салагъан ер)	сокъ (къомуз сокъ) - сокъ (хали сокъ)
йымышакъ (йымышакъ сёз) - йымышакъ	сыгъа (хынжалны сыгъасы) - сыгъа (суб
(буршина ашны бир тюрлюсю)	опуракъны сыгъа)
йыр (йыр язмакъ) - йыр (овзенни йыр-	сына (сынап къара) - сына (шиша сына)
макъ)	сюе (яшын сюе) - сюе (тамгъа сюе)
келле (адамны келлеси) - келле (шекер	сюел (бетине сюел чыкъгъан) - сюел (там-
келле)	

гъа сюел)
 сюр (ерни сюр) - сюр (кѳрпе) - сюр (яшав-
 ну сюр)
 тай (кѳумач тай) - тай (байталны тайы) -
 тай (ѳлдан тай)
 тал (агъач) - тал (ишлеп тал)
 талай (насип-талай) - талай (ит талай) -
 талай (урлай)
 танг (танг вакъти) - танг (яхшы, гѳзел)
 тарт (тирмен тарт) - тарт (папирос тарт) -
 тарт (будайны тарт) - тарт (аркъанны тарт)
 тая (ишден тая) - тая (аякъ тая) - тая (се-
 некни тамгъа тая)
 тек (тек санав) - тек (союз тек)
 тѳле (къазма) - тѳле (акъча тѳле)
 тиз (тизден турмакъ) - тиз (уъй тизмек)
 тил (сѳйлейген тил) - тил (пастанны тил)
 тилим (харбуз тилим) - тилим (мени ти-
 лим)
 тишлер (адамны тишлери) - тишлер
 (ювургъан тишлер)
 той (той тавуш) - той (ашап той)
 тон (гиеген тон) - тон (он тон ашлыкъ)
 тын (тын топуракъ) - тын (иннемей тур)
 тюзлюк (тюз ер) - тюзлюк (тюз зат, гъакъ
 зат)
 тюш (тюш гѳрмек) - тюш (гюн орта вакъ-
 ти) - тюш (терекден тюш)
 тююн (юрекни тююню) - тююн (тююнде
 тарыкъ тююлю)
 узат (къолунгну узат) - узат (къонакъла-
 ны узат)
 уч (карандашны учу) - уч (самолет булан
 уч)
 хаба (сув тѳегеген зат) - хаба (ит хаба)
 халча (яюв) - халча (агъачны халчасы)
 чай (ичеген чай) - чай (опуракъланы чай)
 чакъ (чакъ атив) - чакъ (чакъманы чакъ)
 чал (тюк) - чал (бичен чал)
 чап (тез чап) - чап (агъачны чап)
 чач (башны чачы) - чач (будайны чач)
 чачма (тюбек чачма) - чачма (будайны

чачма)
 чий (чий ашадым) - чий (чий мал)
 чыкъ (чыкъ геле) - чыкъ (уъйден чыкъ)
 эрин (ону эрнилери) - эрин (иш этмеге
 эрин)
 эт (ашайгъан эт) - эт (бир затны эт)
 юз (юз йыл) - юз (юзю атив) - юз (сувда юз)
 яв (яв байлам) - яв (янгур яв) - яв (элин яв
 чапгъан)
 ягъа (гѳлекни ягъасы) - ягъа (юртну ягъа-
 сы) - ягъа (от ягъа)
 яз (яз гелди) - яз (кѳумачны яз) - яз (кагъ-
 ыз яз)
 языв (адамны языву) - языв (къолгъазыв)
 яй (яз) - яй (яюв яй)
 якъ (онг якъ) - якъ (тамгъа киреч якъ) -
 якъ (от якъ)
 ял (атны ялы) - ял (ял бет) - ял (ял алмакъ)
 ялан (яланаякъ) - ялан (ялан бир йимик)
 - ялан (иштагъланып ялан)
 ян (онг ян) - ян (ялла) - ян (къайгъыр)
 яныв (бичакъны яныв) - яныв (къайгъы-
 рыв)
 яр (таш яр) - яр (агъач яр)
 ят (ят гиши) - ят (ятып юхла)
 Шу жутланы бирлери бир тамурдан-бир
 сѳзден, озгелери айры-айры тамурлардан-
 сѳзлерден этилгенни токъташдырма бажар-
 ыла. Масала, яныв (бичакъны яныв) - яныв
 (къайгъырыв) деген сѳзлени алсакъ, бирин-
 чиси ян (якъ) деген, экинчиси буса янмакъ-
 ялламакъ деген башгъа-башгъа сѳзлерден
 этилгени билинип тура. Танг (танг вакъти) -
 танг (яхшы, гѳзел) деген сѳзлени буса, олар
 омонимлер саналса да, эки маъналы бир сѳз
 экенине шеклик тайып битмеген: танг -
 яхшы, гѳзел вакъти, гече гетип, гюн башла-
 нагъан вакъти, демек о яхшылыкъны, гѳзел-
 ликни англата. Шолай болгъанда, о сѳз ан-
 глатагъан эки де маъна бири-бирине залим
 ювукъ. Кюй (къаркъараны кюю) - кюй (со-
 гъулагъан кюй) жутну да бир тамурдан, бир

сёзден этилгени билине-билинмейген даражада, болса да шу жутланы да, шулагъа ошайгъанларын да гъали биз омонимлер саныбыз, неге тюзюл олар, балики, бир сёзден этилсе де, бара-бара башгъа-башгъа маъналар англатагъан болуп къалгъан.

Омонимлер нечик тува?

Бир-бирде, оърде эсгерилгени йимик, эки маъналы бир сёз бара-бара туруп озъбашына маъна англатагъан айры-айры сёзлеге айланып къала. Гъатта ая (къолну аясы) - ая (затны ая), яр (таш яр) - яр (агъач яр), яй (яз) - яй (бир затны яй) йимик гъали маъналары арек гёрюнеген жутлар да бир заманларда кёп маъналы бир сёз болгъандыр деген шеклик тувула.

Бир-бирде озъге тилден янгы сёз алына да, маънасы башгъа буса да шолай сёз ана тилде де бар буса экиси де омонимлер болуп токътай: тол (толмакъ) - тол (затны атылтагъан тол; рус тилден гелген), тёл (тёл тюзмек) - толь (къалкъыгъа тутагъан толь; рус тилден гелген; эки де сёзню язылышы башгъа буса да, айтылышы бир), тут (бир затны тут) - тут (тут терек; арап сёз), май (сари май) - май (айны аты; рус тилден гелген), халча (агъач халча) - халча (гиччи хали; фарс сёз), чара (агъач чара) - чара (бир чара гёрмек; фарс сёз), сирке (гъайванларда болагъан сирке) - сирке (сирке ханц; фарс сёз), хам (малны хамы) - хам (хам мал, чий мал; фарс сёз), кеп (керпич гесеген кеп) - кеп (къаркъараны кюю; арап сёз: каф), Тон (гигеген тон) - тон (он тон ашыкъ; рус тилден гелген) ва ш.б.

Башгъа-башгъа маъналы бир йимик сёзлер эки тюрлю тилден гелип, омонимлер этип къоягъан кюйлер де бола: салам (гъайван ашайгъан салам; рус тилден гелген) - салам (салам алейкум; арап сёз), хор (хор гёрмек; фарс сёз) - хор (хорда йырламакъ; рус тилден гелген).

Тилни диалектлеринде бир-бир сёзлени

озътёрече къолламакъдан да омонимлер амалгъа гелмеге ярай: тузлукъ (самырсакъ тузлукъ) - тузлукъ (гъайдакъ ва тавтюп диалектлерде тюзлюкге тузлукъ дей), гора (кагъыз гора) - гора (гъайдакъ ва тавтюп диалектлерде гора гёрени орнунда къоллана), соз (соз май, резинни соз) - соз (гъайдакъ ва тавтюп диалектлерде сёзге соз дей), туз (аш туз) - туз (гъайдакъ ва тавтюп диалектлерде тюзге туз дей), бур (башын бурмакъ) - бур (гъайдакъ ва тавтюп диалектлерде бюрге бур дей) ва ш.б.

Омонимлер тилни башгъа бай этмей, гъатта ону тюз англамагъа ва къолламагъа пуршав этеген гезиклери де бола. Шо саялы халкъ гъеч амал бола туруп, бир авазын алышдырып буса да, оланы бир-биринден айырмагъа къаст эте. Агъу от да, гъайванланы ичинде болагъан оът де, озокъда, бир тамурлу, бир сёзден этилген. Шоланы айырмакъ учун халкъ экинчи сёзню баш авазын бираз алышдыргъан. Тош (темир тюзеген тош) да, тёш де, озокъда, бир тамурлу, бир сёзден этилген. Шоланы да бир-биринден айырмакъ учун халкъ экинчи сёзню баш авазын алышдырып къоллагъан.

Биз ойлашагъан кюйде, тузлукъ-тузлакъ, гелин-гелим, къалын-къалым, сююв-сююм, дос-дост, тюзюн-тюзюм, йырмакъ-йырмач, немкъорай-немкъарай сёзлер де шолай этилген. Шону исбатламакъ учун буссагъатда да биревлер, масала, къалым, йырмач, немкъорай, тюзюн, дост сёзлени къалын, йырмакъ, немкъарай, тюзюм, дос деп къоллайгъанын эсгермек де таманлыкъ этмеге ярай.

Юммакъ да, ёмакъ да, озокъда, шолай бир тамурдан этилген. Бара-бара оланы, айырма тынч болсун деп, халкъ бирисини баш бувунунда у, экинчисиникинде о авазланы къоллайгъан болуп къалгъан. Гъали буссагъатда да шо эки де сёзню бир-биревлер бир кюйде - юммакъ деп къоллайлар.

Бир затны кѣп аты

Бир затны бир нече аты болмагъа ярай. Масала, биз аш-экмек-чѣрек деп къоллайбыз. Муна шолай маънасы бир йимик, оъзлер буса башгъа-башгъа сѣзлеге синонимлер деп айтыла. Синонимлер тилни бай эте, халкъгъа эркин сѣйлемеге, мурадын тынч англатмагъа кѣмек эте.

Бир маънаны англатагъан бир сѣз бар тура, тюппе-тюз шо маънадагъы бирдагъы сѣзню халкъ тегин-тегин къабул этмей. Шо саялы лап бир йимик маъналы синонимлер залим аз ёлугъа. Масала, оърдеги мисалда да сѣзлер маъналарына гѣре бири-биринден азмаз буса да айрыла: аш дегенде биз къайсы ундан этилген ашны да англай бусакъ, экмек дегенде янгыз будай ундан этилгенин, чѣрек дегенде будай ундан, тек юкъкъа этилгенин англайбыз.

Къумукъ тилде синонимлеге шулай мисаллар гелтирмеге ярай:

абзар - ожакъ - къабакъ - уыйлер

абур - сый - гъюрмет

авлакъ - къыр

агъачлыкъ - орманлыкъ

агъу - от - загъру

адабият - литература

адам - гиши - кес - инсан

ажжал - оълум

алгъыш - макътав

асру - юз йыл

ат-алаша-къунан

атмакъ - пырхытмакъ

балчыкъ - хав

балыкъ - чабакъ

батыр-игит-къоччакъ

бѣрк - папах

бѣрю - гийик

больница - азархана

боржукъ - къылав

боямыш - непти

буламукъ - тахана - каш

бурч-жибижей

буччакъ - мююш

гамиш - балив

гезик - ерге

герти - гъакъ

гъаман - даим - уънем

гъарве - жанагъ

гючюк - кулай

дав - яв - ябушув

давлашмакъ - тартышмакъ - ябушмакъ

давсузлукъ - паракатлыкъ

дагъни - къыда

дарман - эм

дос - ювукъ - къурдаш

дувана - дели - агъмакъ - авлия

дурус - тюз

душман - ят

жувмакъ - тазаламакъ

зарал - зиян

илинмек - тагъылмакъ

инкъылап - революция

инче - назик

инчесаният - искусство

иш - загъмат - къыйын

ишымакъ - сюртмек

кеп - леззет - завх

кѣп - урусбай - гежива

кѣрпе - элтир

къаз - къув

къап - чувал - харал

къоду - штраф

къонгур - къуба

къоркъач - осал - кюлбай

къоян - тавшан

къувзакъ - шат

къуйпус - пис - нас - гыллачы

къут - томакъ

къызгъанч - къарым

къыйынлыкъ - зулму

кюлпет - агълю - хизан

лансылламакъ - лавулламакъ

маданият - культура

май - яв
майчыракъ - шамчыракъ
мердеш - амал
месеп - келпет
мысгъыллав - хорлав
несия - борч
нукъсанлыкъ - кемлик
онгсуз - кютсюз - къолайсыз
ордек - бабиш
оьчешмек - эришмек
пайда - хайыр
парахат - рагъат
периште - гёлем - кюц
пикир - ой
рызкъы - хорек
сабур - санта
сав - саламат - аман
сёгюшмек - урушмакъ
сёз - калам
сулу - ныха
сутур - ачгёз
сюрдюн - басгъын - атака
тамаша - къужурлу - леззетли
татывлу - демли
тегин - негъакъ - гъавайын
тёле - къазма
тизилив - тапкъыр
тикмек - сырамакъ
тикмек - тиркемек
тюкен - магазин
тюп - эниш
узакъ - йыракъ
уллу - зорба
уьст - оьр
халкъ - жамият
хам - шюрме
хас - энчил
хата - ошибка
шалбар - иштан
школа - мактап
эзмек - янчмакъ
энемжая - солтанжая

эринчек - постул
эринчек - тембел - ишсюймес
эркинлик - азатлыкъ
юзюк - оьрмекче
ягъ - намус
языв - талай - талигъ
ялгъамакъ - тиркемек
ялгъан - бугътан
ястукъ - боюнлукъ
яш - бала - торай
яшылчалар - овощлар

Эгер тилде къолланып тургъан сёзню ор-
нуна оьзге тилден сёз алына буса, шолар эки-
си де бир нечакъы заман маъналары бир йи-
мик синонимлер болуп турмагъа ярай. Ма-
сала, бизин тилде школа - мактап, гъаким -
начальник, адабият - литература, инчесани-
ят - искусство, маданият - культура муна
шолай синонимлерден санала.

Бир маънаны англатагъан башгъа-баш-
гъа сёзлер тюрлю-тюрлю диалектлерден ге-
лип, синонимлер этип къоягъан кюйлер де
бола. Эгер шолай сёзлер къумукъ литература
тилни кюрчюсюне тюшген буйнакск яда ха-
савюрт диалектлерден гелген буса, олар лите-
ратура тилде тенг ихтиярда къоллана. Маса-
ла: сулу - ныха, эрик - зымых, чал - гъамеч,
атгёкъ - гюкюк, кели - зукъа, тахана - була-
мукъ - каш ва ш.б.

Эгер синонимлени бириси къумукъ лите-
ратура тилни кюрчюсюне тюшмеген гъай-
дакъ, тавтюп, терик диалектлерден гелген
буса, о сёйлев тилде къолланагъан кююнде
къалып къала. Масала: сыйыр - инек, ит -
лакъай, самай - тулум, тобукъ - тизгоз, леген-
багъыр, къайыр - хумташ, хав - худур ва ш.б.

Къаршы маъналы сёзлер

Табиатда ва инсанланы яшавунда бири-
бирине къаршы затлар, гъаллар, агъвалатлар
ёлугъагъанда йимик, тилде де шоланы ан-
глатагъан, къаршы маъналы сёзлер ёлугъа.
Олагъа антонимлер дейлер. Шолай сёзлер



аслу гьалда предметлени бири-бири булан тенглешдирме, олагъа шоллукъда багъа берме тюшгенде кѳоллана.

Кѳумукъ тилде кѳп кѳолланагъан антонимлер шулардыр:

акъ - къара
 яман - яхшы
 гиччи - уллу
 яш - уллу
 сувукъ - исси
 яз - кѳыш
 дым - кѳуру
 сув - кѳуру
 бавукъ - кѳуру
 кѳк - ер
 сююнч - кѳайгъы
 хорлукъ - сый
 ач - токъ
 авур - енгил
 гече - гюн
 душман - дос
 алыв - берив
 алыв - салыв
 арив - эрши
 семиз - арыкъ
 артыкъ - кем
 йыргыллавуку - тунукъ
 исбайы - кютсюз
 кѳыйын - тынч
 базыкъ - инче
 базыкъ - назик
 игит - кѳоркъач
 осал - тири
 кѳатты - йымышакъ
 сююнч - кѳайгъы
 пашман - шат
 ойлу - кюйлю
 уый - кѳыр
 от - сув
 семиз - начар
 бийик - алаша
 ахшам - эртен

геч - тез
 толу - бош
 арт - ал
 оър - эниш
 уьст - тюп
 чомарт - кѳызгъанч
 ачыкъ - ябукъ
 ич - тыш
 бар - гел
 гел - гет
 сююнч - дерт
 аврув - сав
 яш - кѳарт
 тизмек - бузмакъ
 нас - таза
 язмакъ - бузмакъ
 ярыкъ - кѳарангы
 гъарам - гъалал
 хайыр - зарал
 пайда - зарал
 кѳошмакъ - тайдырмакъ
 дос - душман
 ювукъ - арек
 герти - ялгъан
 кѳалын - юкъгъа
 эркин - тар
 кѳысгъа - узун
 ойтан - тебе
 ойтан - оър
 жыймакъ - яймакъ
 жыймакъ - чачмакъ
 ачмакъ - япмакъ
 тапмакъ - яшырмакъ
 эркинлик - зулму
 эркин - тар
 эркин - кѳысыкъ
 йыртмакъ - тикмек
 аямакъ - харжламакъ
 дав - парахатлыкъ
 дав - ярашывлукъ
 кѳатын - эр
 кѳыз - улан

аякъ - баш
 сорав - жавап
 ябушмакъ - арчылмакъ
 ябушмакъ - ярашмакъ
 атмакъ - тутмакъ
 кюйлемек - бузмакъ
 юхламакъ - уянмакъ
 иситмек - сувутмакъ
 тюш - тюл
 жабар - пурха
 тюзелмек - яйылмакъ
 гъали - гъаман
 мунда - онда
 саламат - гъалек

Эгер сёзлер янгы маънада къолланса, оланы антонимлери де алышына. Масала, акъны антоними къара, тек биз акъ деген сёзню акълар деп, асгерни аты гысапда къолласакъ, ону антоними къара болмажакъ, кызыл болажакъ: акълар - кызыллар. Кызылны антоними яшыл болма да ярай, неге тюгюл атаман Махнону асгерине яшыллар дей болгъан: кызыллар - яшыллар. Шу ерде де къара кызылны антоними болуп болмай.

Билемисиз?..

Бырынгы тюрк тилде сокъ деген сёзню «урмакъ, оьлтюрмек, соймакъ, чанчмакъ» маъналары болгъан. Согъум деген сёз сокъгъа -ум суффикс къошулуп этилген ва «союлагъан гъайван» деген маънаны англата.

Сокъ деген сёзню шо бырынгы маънасы бизде «Сёйлеп билмеген согъуп къачар» деген айтывда сакълангъан. Шо «Сёйлеп билмеген уруп (чанчып)къачар» деген затны англата.

Йырчы Къзакъны «Асхартав, сенден бийик тав болмас» деген йырында

Асхартавну бийиклиги не болсун,

Башындан палпан чырлап оьтген сонг?..
 деген сатырлар бар.

Экинчи сатырны нечик англайыкъ? Палпан деген недир? Йырчы Къзакъны 1957-

нчи йылда чыгъарылгъан йыр китабында шо сёзге «Гиччи бир жан (къуш)» (74 бет) деп англатыв берилген. Шиъруну Маънасына гёре, Къзакъ Асхартавну бийиклигин макътай, тек нечакъы бийик буса да палпан ону башындан чырны уьстюнден йимик оьтюп, юрюп бола деп къоша.

Бырынгы тюрк тилде «игит, батыр, коchap» маъналары англатагъан палван деген сёз болгъан. Бизин тилде, ассимиляция законуна гёре п авазны таъсири булан в тутукъ п-гъа айланып, шо сёз палпан болуп къалгъан, Йырчы Къзакъ да ону шо маънасында къоллагъан.

Асхартавну бийиклиги не болсун,

Башындан игит, батыр уланчырны

уьстюнден йимик юрюп оьтген сонг?..

Батгъыч деген сёз басгъычдан амалгъа гелген, о да бас сёзден де, -гъыч суффиксден де этилген. Басгъыч «аягъын басагъан зат, аягъын басып минеген зат» деген маънаны англата. Ассимиляция законуна гёре, с аваз айтылышына гёре артындагъы къ авазгъа оьзюнден эсе ювукъ т тутукъгъа айланып къалгъан: басгъыч-батгъыч.

Адамны аты Борагъан. Бора (масала, къар борай) деген сёзге -гъан суффикс къошулуп этилген. Шону маънасы алдында къаршы гелген затны тайдырып ёл алагъан гиши деген зат.

Пурус - рус тилден гелген сёз, брус деген сёз алышынып этилген. Брусну рус тилде «дёрт хыр этилип бичилген, чабулгъан агъач» деген маънасы бар. Бир заманларда топуракъны муна шолай брус булан - учу итти дёрт хырлы агъач булан сюре болгъан. Шо агъач сабангъа къумукълар, брус-ну оьзлени тилине гёре бираз алышдырып, пурус деп айтагъан болуп къалгъан.

Йырчы Къзакъны «Батыр булан къурдаш бол» деген йырында

Ягъалашгъан сени гюнюнде

Къардашларынг баш-башына тозулмас...



деген сатырлар бар.

Ягъалашгъан деген недир? Шо сѳзню «гюню чола болуп, халкъдан айрылып, янгыз къалмакъ, бир ягъада къалмакъ» - деп англамагъа имканлыкъ бар. Йырны маънасына гѳре, мунда башгъа янгылыш да ёкъ йимик.

Тек шо сѳзню башгъа маънасы бар. О ягъа (масала, гѳлекни ягъасы) деген тамургъа -лаш ва -гъан суффикслер къошулуп этилген ва бырынгъы тюрк тилде ону «бирев-биревню ягъасывдан харманып тутмакъ, ябушмакъ, давлашмакъ» деген маънасы болгъан. Йырчы Къазакъ да шо сѳзню муна шо маънасында къоллагъан:

Давлашагъан, ябушагъан сени гюнюнде
Къардашларынг баш-башына тозулмас.

Бизин тилде унутула барагъан барымта деген сѳз бар. Гъали шону орнуна кѳбюсю гъалда бетлик сѳз къоллана. Барымта деп сатыв арада юрюлеген, алынгъан малны толу гъагъын гъазирине бермей, бир пайын тѳлеп, къалгъанын сонг берирге гъакълашагъан къайдагъа, адатгъа айтыла.

Барымта бар тамургъа -ым ва -та суффикслер къошулуп этилген. Бар-гъа -ым суффикс къошулгъанда болгъан барым бырынгъы тюрк тилде «малым-матагъым» деген маънаны англата болгъан. Бизин тилде «барым-ёгъум» деген сѳз тагъымда о муна шо маънасында къоллангъан.

Барымта барым сѳзге -та суффикс къошулуп этилген. -Та суффикс кѳп аз къоллана. Масала, шо къолланагъан бирдагъы орта деген сѳзню эсгермеге ярай. Орта ор (бийик ер, тѳбе) деген тамургъа -та суффикс къошулуп этилген: ор+та -> орта.

Йырчы Къазакъны «Гъакъыллы эсин ютмас» деген насигъат йырында шулай сатырлар бар:

Тулпарны толу югю
Тийишсиз авур буса,
Мундасындан ер басып,
Аркъасы явур буса,

Къачан бир гюн чыдатыр,

Гъаясыз гавур буса?..

Йырчы Къазакъны китабында мундасындан деген шо сѳзге «белинден (аркъасындан)» - деп англатыв берилген. Шо сѳзню герти маънасы буса бираз башгъача.

Бырынгъы тюрк тилде мун деген сѳз «багъана бар ер, авуртагъан ер», «къыйналмакъ, азап чекмек» деген маъналары англата болгъан. Мундасындан мун сѳзге -да, -сы, -н, -дан суффикслер къошулуп этилген ва «багъанасы бар еринден, къыйналагъан, азап чегеген еринден» деген маънаны англата:

Тулпарны толу югю

Тийишсиз авур буса,

Авуртагъан, къыйнайгъан еринден ер
(атъер) басып,

Аркъасы явур буса,

Къачан бир гюн чыдатыр,

Гъаясыз гавур буса?..

Салмакълы деген сѳз сал тамургъа -макъ ва -лы суффикслер къошулуп этилген. Башлапгъы вакътилерде шо сѳзню ерге салынгъан, демек авур деген маънасы болгъан. Ону шо маънасы аз-маз буса да гъали де сакълангъан, салмакълы гиши - авур хасиятлы, сав турагъан, абурун сакълап болагъан гиши деген зат.

Лексика масъалалар

Мисалланы охугъуз, къалын язылгъан сѳзлени къайсылары омонимлердир, къайсылары кѳп маъналы сѳзлердир, ойлашып къарагъыз.

1. Ёл булан бараман.

2. «Гете турамысан? Яхшы ёл», - деди хоншум.

3. Стадионда яшлар топ ойнай.

4. Яшавда ёл тампагъа тынч болмай деп ойлаша юрюймен.

5. Солдатлар топларын машинлер булан тартып бара эди.

6. Ойлашып, бир ёл таппагъа герек.

7. Машинден кагъыз топланы тюшюрдюлер.



8. Тюз ёл булан юрюген гьёкюнмес.

Къаршы маъналы сёзлер аралашып язылгъан. Шоланы чалт табуп, жут-жут этип язмагъа яда айтмагъа герек.

Оър, къалын, артыкъ, бош, кюлбай, эниш, терен, сийрек, арыкъ, сай, дав, тунукъ, кёп, бек, баш, лавуллай, ёкъ, аякъ, къуру, салкъын, тюп, сув, бюркев, учув, сорав, агъа, уьст, багъа, зарал, жавап, ини, пайда, ярашывлукъ, игит, семиз, аз, кем, бар.

Шу мисалларда тююн деген омонимлер нечик маъналарда къоллангъан, къарагъыз.

1. Шо зат ичимде тююн болуп къалды.
2. Ону къолунда гиччи тююню бар эди.
3. Тююн-тююнме, болгъан ишге не этерсен!
4. Юрегимни тююнлери жибириленип гетди.
5. Затны унутмас учун ол къолъявлугъунда тююн этип къоя.
6. Малны тююнлер булан ташый эдилер.

Къумукъ тилни ва язывну обсююню тарихи

Къумукъ тил урал-алтай тиллени тюрк бутагъына гире. Тюрк тиллени арасында ол къыпчакъ группагъа гире ва оланы арасындан лап да бек къарачай-малкъар, къараим, ногъай ва гъали къолланмайгъан половец (къуман) тиллеге ювукъ. Амма къумукъ тилде гунланы, булгъарланы, хазарланы ва огъузланы тиллерини айры-айры белгилери де эс этиле. Къумукъ миллетни яратылывуна белгили къошум этген къавумлар ва халкълар, гъариси аз яда кёп гъалда, албан ва руни (рунический) гъарпланы къоллагъанлар. Темиркъазыкъ Кавказны къавумлары учун языв яратылгъанны олагъа обсюню таъсирин ташдырма мурады булангъы Византия сюе болгъан. Ол шо миллетлени арасында хачперес динни яйма къастлы болгъан. Дагъыстанлы гунлар (савирлер) учун византия-эрмели дин гъаракатчылар (миссионер-

лер) языв яратгъан деген маълуматлар бар. Хазарланы заманында буса – грек алипбагъа таянып, янгы языв яратгъанлар. Арап елелени натижасында бу якъгъа ислам ва арап саният гиргенде, 8-10-нчу асрулардан тутуп аста-аста булан арап языв яйылгъан. 20-нчы асруну башында ва Октябрь революциядан сонгъу заманларда бу алипба, ерли халкъланы тиллерине гёре алмашынып, ажамгъа айлангъан. 1928-нчи йылда къумукъ языв латин алипбагъа гёчюрюлген. 1938-нчи йылда буса - орус (кириллицагъа) айлангъан. Кириллицагъа, айрокъда латиницагъа гёчювню бир-бир яхшы янлары болса да, бу алышынывлар гъакъыкъатда дагъыстанлыланы ажам берген бай языв варислигинден магърюм къойгъан.

(Салимгерей Жаналов таржума этип гъазирлеген)



К. Х. ДАИБОВА,

тил илмуланы доктору, профессор

Ибрагим Керимовну редакторлугъу булан чыгъа

МАХАЧКАЛА, ДАГУЧПЕДГИЗ, 1981

КЪУМУКЪЧА-РУСЧА ВА РУСЧА-КЪУМУКЪЧА ФРАЗЕОЛОГИЯ СЁЗЛЮГЮ

БАЯНЛЫКЪ СЁЗ

Гъар бир тилде йимик, къумукъ тилде де фразеология (бирикген) сёз тагъымлар бар. Олар тилде алданокъ тизилип гъап-гъазир болуп турагъан сёз тагъымлар. Сёйлейгенде яда язагъанда биз бир сёзню башгъасына нечик къурашдырайкъ деп ойлаша бусакъ, болгъан чакъы арив этип, къыйышдырып айтмагъа яда язмагъа къарай бусакъ, фразеология сёз тагъымланы нечик къурашдырайкъ деп ойлашмайбыз, неге тюзюл олар тилде къурашып гъап-гъазир бола, биз де шо гъазир затланы къоллап къоябыз.

Къумукъ тилдеги фразеология сёз тагъымланы аслу гъалда гетген наслулар яратгъан ва олар къумукъ халкъны арасында юз йылланы, балики де, минг йылланы боюнда яшап турадыр.

Маъналарына гёре сёзлени нечик бирикенине къарап, фразеология сёз тагъымлар дёртте бёлуне.

1. Токъташгъан сёз тагъымларда (срацениелерде) сёзлени тувра маъналары тас бола. Оларда сёзлени алышдырмагъа, гъатта оланы сёз тагъымдагъы гезигин алышдырма да ярамай. Масала, сыйыр къуйрукъ болмакъ деген бирикген сёз тагъымны алып къарайыкъ. Шо сёз тагъым «бирев-биревге тагъылып юрюмек» деген маънаны англата. Шо маънаны буса я «сыйыр» я «къуйрукъ болмакъ» деген сёзлени тувра маънасы булан яда шо сёз тагъымдагъы «сыйыр», «къуйрукъ», «болмакъ» деген сёзлени айры-айры

маъналары булан бир аралыгъы да ёкъ.

Шулай сёз тагъымланы бир сёзюн сама башгъа сёз булан алышдырмагъа ярамай. Масала, сыйыр къуйрукъ болуп къалды дейгенни орнуна сыйыр баш болуп къалды яда сыйыр бут болуп къалды деп айтмагъа бажарылмай.

Гъатта шо сёз тагъымдагъы сёзлени ерлерин алышдырма да, айтайыкъ, къуйрукъ сыйыр болуп къалды яда болуп къалды къуйрукъ сыйыр деме де ярамай.

Тек шулай сёз тагъымларда да бары да сёзлени арасындагъы байлав бир йимик тыгъыс болмай. «Сыйыр» ва «къуйрукъ» деген сёзлер «сыйыр» ва «болду» яда «къуйрукъ» ва «болду» деген сёзлерден эсе бирибирине бек байлангъан. Шо саялы сёз тагъымларда шолай бири-бирине бек байлангъан сёзлени эки группасы къаршы гелсе, шо группадагъы сёзлени токътагъан ерлерин бузмай, савлай группаланы ерлерин алышдырма бажарыла. Масала, сыйыр къуйрукъ болду деме ярайгъанда йимик, болду сыйыр къуйрукъ демеге де ярар.

Къумукъ тилде кююн сувурмакъ, гёзю тюзмек, жыжыгъын чыгъармакъ, авзуна кирит урмакъ, инеден къаяв излемек, тютюн чыгъармакъ ва ш. б. токъташгъан сёз тагъымлардан санала.

2. Бирикген сёз тагъымлар (фразеология единстволар) токъташгъан сёз тагъымлардан бираз айрыла. Эгер токъташгъан сёз тагъымларда сёзлер, озлени тувра маъна-



сын тас этип, янгыз гёчюм маънада къоллана буса, бирикген сёз тагъымларда сёзлени гёчюм маънасы булан янаша оланы тувра маънасы да сакълана.

Масала, алма-салма ер тапмай деген бирикген сёз тагъымны алайыкъ. Ону тувра маънасы «бир затны алмагъа ва салмагъа ер ёкълукъ», гёчюм маънасы «аявламакъ».

Гёрюнюп турагъаны ймик, токъташгъан сёз тагъымларда тувра маъна сакъланмай, масала, адамлар сыйыр къуйрукъ болду деп тувра маънада къолламагъа болмайбыз, неге туюл адамлар сыйырны къуйругъу болуп болмай. Бирикген сёз тагъымларда буса тувра маъна сакълана, бир затны алмагъа да, салмагъа да ер табулмай, айлана къалмагъа бажарыла.

Бирикген сёз тагъымларда сёзлер бири-бирине токъташгъан сёз тагъымларда ймик бек тыгъыс байланмай. Оланы арасына, гъатта башгъа сёзлени къошуп къоймагъа да ярай. Масала, жанын алмакъ деген бирикген сёз тагъымны суворуп деген сёз булан генгешдирмеге бажарыла: суворуп жанын алмакъ.

Масала, тилге туюшмек, тамурун къурутмакъ, тилин хапмакъ, къулакъ асмакъ, бурнун чуюмек, тил юрютмек ва ш.б. бирикген сёз тагъымлардан санала.

3. Гелишли сёз тагъымларда (фразеология сочетаниелерде) сёзлер бири-бири булан бирикген сёз тагъымлардан эсе бош байлана. Эки яда дагъы да артыкъ сёз, маъна якъдан байланып, сёз тагъым этип гелсе де, оланы гъариси башгъа бир сёз булан бирикмеге де бола. Таш юрек (гишиге жаны аврумайгъан адам) деген гелишивлю сёз тагъымдагъы сёзлер, озге сёзлеге къошулуп, шулай янгы сёз тагъымлар этмеге бола: уьстюне таш салмакъ (бир затны унутуп, басдырып, ташлап къоймакъ), къара юрек (намарт адам) ва ш.б. сёз тагъымланы яратмагъа бола. Масала,

къабакъ баш, анадан тувгъандай, юху басмакъ, кепине тиймек, гъакъылгъа гирмек, досун сатмакъ ймик сёз тагъымлар гелишли сёз тагъымлардан санала.

4. Эсгерилген уьч тюрлю сёз тагъымлардан къайры, къумукъ тилде, баш вакътилерде эркин кюйде къолланып гелип, бара-бара фразеология сёз тагъымлагъа айланып къалгъан сёз тагъымлар да ёлугъа. Масала, гёзлерин аралтмакъ (къоркъмакъ, тамаша болмакъ), гебин къыймакъ (уьйленмек) ва ш. б.

Бир табун аталар сёзлери ва айтывлар да шолай сёз тагъымлардан (фразеология выражениелерден) санала: «бир сёйле, эки эшит», «тилчи юрт бузар», «авуз билгенин сёйлер» ва ш. б.

Фразеология сёз тагъымлар айтылагъан затны маънасын гючлендире, суратлавгъа айрыча чеберлик бере. Шо саялы бизин язывчуларыбыз озлени асарларында оланы кёп къоллайлар.

Бир-бирде чебер китапларда шолай къоллангъан фразеология сёз тагъымланы бара-бара халкъ эркин кюйде къоллайгъан болуп къала. Масала, Дагъыстанны халкъ шаирн Гь. Анварны бир китабында «авузгъа бош акъ бабиш» деген фразеология сёз тагъымы къоллангъан. Сонг шо сёз тагъым халкъны арасында «ичинде зат сакълап болмайгъан гиши» деген маънада къолланагъан болуп къалды.

Къумукъ поэзияны классиги Йырчы Къазакъны шиърулары фразеология сёз тагъымлардан бек бай, тек гъалиге олардан уьч мингте ювугъу туюл жыйылмагъан. Бу сёзлюкте чи шоланы барысын да салмагъа да бажарылмады.

Сёзлюкте сёз тагъымлар алфавитни гезиги булан берилген. «Къумукъча-русча сёзлюкте» башлап къумукъ сёз тагъым бериле, сонг буса шо сёз тагъымны маънасындагъы рус фразеологизм бериле.

«Русча-къумукъча сёзлюкде» буса башлап рус фразеологизм, сонг шону маънасындагы къумукъ фразеологизм бериле.

Сёзлюк чинк башлап охувчу яшлар ва къумукъ школаларда дарс береген учителлер учун белгиле. Шону булан бирче сёзлюк переводчиклер, печатны къуллукъчулары, тил кафедраланы дарс беривчулери, филолог-студентлер ва тюркология тармагында чалышагъан илму къуллукъчулар учун кёмекчи пособие болажакъ деп умут этебиз.

А.

А - деп айтгъандокъ — с первого слова.

А - деп айтып да болмай — ни аза не знает.

Абат алма амал ёкъ — шагу нельзя ступить (не спросив кого-л.).

Абат алма къоймай — не даёт прохода.

Абатын алмасын! — чтоб ноги его (её) не было там; чтобы он (она) шагу не сделал (-а).

Абатын къошуп алмакъ — прибавить шагу.

Абатын ойлашып алмакъ — действовать обдуманно, осторожно.

Абур къазанмакъ — завоевать авторитет.

Абурдан тюшмек — выйти из доверия, потерять авторитет.

Абурлу-сабурлу болмакъ — строить из себя тихоню.

Абурун гётермек — возвысить, повысить чей-л. авторитет; поднять авторитет.

Авара болма (-гъыз) — не беспокойся (не беспокойтесь).

Авара болмакъ — беспокоиться, создавать себе хлопоты.

Аварасына тиеген зат тюгюл — овчинка выделки не стоит.

Аварасын тийдирмек — быть обузой кому-л.

Авзу ачылып къалмакъ — разевать (разинуть, раскрыть, открыть) рот.

Авзу сувланмакъ — слюнки текут.

Авзу токътамас (кимни, ону) — ни за что не замолчит; теперь его (её) не остановишь; как заводной (-ая).

Авзун ачгъандокъ — с первого слова, с полуслова (понимает).

Авзун ачдырмакъ — злить кого-л.; заставить говорить колкости.

Авзун ачмагъа къоймай — слово сказать (вставить) не даёт.

Авзун ачса, обпкеси гёрюне — кожа да кости.

Авзун жыймакъ — держать язык за зубами.

Авзун къыйшайтмакъ — скосить (скрыть) рот.

Авзун къысмакъ — держать язык за зубами.

Авзун толтуруп (айтмакъ) — с пеной у рта (говорить).

Авзуна гелген-гелгенни айтмакъ (сёйлемек) — говорить всё, что взбредёт в голову (вздумается); говорить наобум.

Авзуна кирит урмакъ — молчать; держать язык за зубами.

Авзуна къарамакъ — смотреть в рот (кому-л.).

Авзуна къарап турмакъ — смотреть с умилением на кого-л.

Авзуна сув алгъандай — (будто) воды в рот набрал(-а).

Авзуна тюшмек (биревню) — попасть на язык.

Авзунга от тиймеген бал тийсин — вашими устами да мёд пить.

Авзундагы сариси таймагъан — желторотый птенец, молоко на губах не обсохло (молокосос).

Авзундан бал тама — твоими устами да мёд пить.

Авзундан сют ийис геле — желторотый птенец.



Авзундан сют ийиси таймагъан — молоко на губах еще не обсохло.

Авзундан тартып алагъан сорту — этот себя не обидит.

Авзундан тартып алмакъ — выхватит из рук (со рта); не дашь добром, возьмёт злом.

Авзундан чыгъып гетмек — нечаянно сказать, сорваться с языка.

Авзуну вапасы ёкъ — язык без костей; не знает меры.

Авзуну сувлары гелмек (агъызып гетмек) — слюнки текут (потекли).

Авуз-авузда къалмакъ — у всех на устах.

Авузгъа бош — болтун (болтушка).

Авузгъа бош акъ бабиш — болтливая со- рока.

Авузгъа сакъ — могила; крепкий (крепок) на язык.

Авузгъа тюшмек — стать предметом раз- говоров.

Авзундан-авузгъа алып — из уст в уста (пе- редавать).

Авур (къыйынлы) гюнюнде табулмакъ — помочь в трудную минуту.

Авур адам — тяжёлый человек (о харак- тере).

Авур аякъ — тяжёлая нога, приносящая несчастье, неприятности.

Авур болмакъ (айлы болмакъ) — быть в положении (забеременеть).

Авур къол — тяжёлая рука.

Авур сёз — страшное (тяжёлое) слово.

Авур тиймек — как ножом по сердцу.

Авур хасият — тяжёлый характер.

Авур юк болуп тюшмек — лечь тяжёлым бременем на кого-л.

Авур янын гетермек — быть опорой; быть поддержкой.

Агъач ат — человек-дылда (шутл.).

Агъусу бар — злой, ехидный человек; змея подколодная.

Агъына-къарасына къарамайлы — не

разбирая, не взирая ни на что.

Агъ сениден пай да ёкъ — кусал бы локти, да не достаёт.

Агъ урмакъ — стонать (о больном челове- ке).

Агъ уруп йыламакъ — плакать навзрыд.

Адам арагъа гирмек (чыкъмакъ) — выйти в люди.

Адам болажакъ зат тюгюл — не будет толку с кого-л.

Адам болмакъ — быть человеком.

Адам деп сёйлемек — считать за человека кого-л.

Адамшавлу зат тюгюл — так себе, не очень, не внушает доверия.

Адап къалмакъ — растеряться, быть в за- мешательстве.

Адашдырып къоймакъ — заводить (заве- сти) в тупик; привести в замешательство, сбить с толку.

Адашып-шашып гетмек — с жиру бе- ситься.

Ажайып болуп къалмакъ — прийти в восторг, удивиться.

Ажжалгъа талав йимик — как на грех.

Аз аврув, асыл оьлюм — меньше болеть, легко умереть.

Аз буса да къолайдыр — лучше мало, чем ничего.

Азап чекмек — мучиться, переносить му- чительные боли.

Азув басып (сёйлемек) — (говорить) со злостью, с ненавистью.

Ай гъакъучун — клянусь луной.

Айбурун алдын ерли — раньше времени.

Айгъа-гюнге гёрюнмейсен — сколько лет, сколько зим!.

Айгъай сени! — а как же ты думал(-а); а ты думал(-а)!.

Айда бир — очень редко.

Айтгъан кюйде иш болмай — скоро гово- рится, да не скоро дело делается.



Айтгъан-айтгъангъа инанмакъ — принимать (принять) за чистую монету.

Айтгъан-айтгъангъа къайтмакъ — (склоняться) как подсолнух к солнцу.

Айтгъандан да бетер болмакъ — превзойти все ожидания.

Айтгъанларын унутдуруп къоймакъ — сбить с толку.

Айтды буса битди — сказал как отрубил.

Айтды-къуйтду — суды да пересуды.

Айтдым бусам - къайтдым — беру слово назад; (идти) на попятную.

Айтмай къой — и не говори.

Айтып битдирип болмай — ни в сказке сказать, ни пером описать.

Айтып да нечик болдунг — и как только язык повернулся.

Айыбын жувмакъ — искупить вину, оправдывать кого-л.

Айып къапламакъ — наклеветать, оклеветать кого-л.

Айып этмек — пристыдить кого-л.; дать понять.

Айырма ери ёкъ — как две капли воды (похожи).

Акъ бишген — ни рыба ни мясо.

Акъ табан — неудачник, с появлением которого связываются одни неприятности.

Акъ этмек — переборщить, перегнуть палку.

Акъгъа къара демек — называть чёрное белым.

Акъча берген согъа шювшювню — не подмажешь (не помажешь) не поедешь.

Акъча гесмек — ковать деньги; быть богатым.

Акъча чачмакъ — сорить деньгами.

Акъчаны устынде бийий — на деньгах танцует.

Ал къанына юздюрмек — утопить кого-л. в луже крови.

Ала-пелекет салмакъ — поднять смуту,

суматоху.

Ала-пелекет тюшмек — поднялась суматоха.

Алгъан алымы — вошло в привычку.

Алгъыш тилемек — молиться за кого-л.

Алды бакъгъан якъгъа бармакъ — идти куда глаза глядят.

Алдым къоз, сатдым къоз — овчинка выделки не стоит.

Алдын алмакъ — предотвратить что-л. (беду).

Алдында къадалып къалмакъ — торчать перед глазами.

Аллагъ гюч берсин — дай бог силы.

Аллагъ ёлунда (къоймакъ) — на произвол судьбы (оставить).

Аллагъ ёлунда бара — сами по себе идут (дела, жизнь).

Аллагъ къойса — и еще называется (друг).

Аллагъ оъзю билсин — бог его (её) знает; одному богу известно.

Аллагъ рагъмат этсин — мир праху кого-л.

Аллагъ сакъласын (ондан)! — упаси бог! Беды не оберешься от кого-л.

Аллагъ учун айтгъанда — честно говоря; положи руку на сердце.

Аллагъ язгъаны болур — будь что будет.

Аллагъгъа аманат бол — ну, с богом!.

Аллагъгъа шюкюр — слава богу.

Аллагъны акъ мишиги — безобидный наивный человек; муху не обидит.

Аллагъны суйген къулу — баловень судьбы, любимец богов.

Аллагъны хатири учун — ради бога.

Алма-салма ер тапмай — не знает, куда посадить (об уважаемом госте).

Алтын гъисапда — на вес золота.

Алтын еринде сыйлы — каждый хорош на своем месте; всяк кулик на своей кочке велик.

Алтын топ — радость жизни (о любимом



ребёнке).

Алтынгъа чомулуп турмакъ — утопать в роскоши.

Алтындай болуп юрюмек — вести (держать) себя в полном порядке, на уровне.

Алып гетсе де билмежек — спит без задних ног.

Аман йыласын бир янынг — чтоб тебе было худо.

Аман къап-къара болуп къаралгъыр сен — ах ты чертёнок (шутл.).

Аман къаралгъыр сен — ах ты чертёнок (шутл.).

Аман-аман... — чтоб тебе....

Анадан тувгъандай болмакъ — как будто снова на свет родился.

Анай десем ананай — (тянуть) одну и ту же песню, сказку; старая песня.

Аналардан арслан тувгъан уланлар — богатыри-львы.

Ананг ярылсын! — о, горе твоей матери.

Анангны къарны жувулсун — чтобы было пусто твоей матери.

Анасыны баласы — маменькин сыночек.

Анасыны сютю булан гирген — впитывать с молоком мастери.

Анасыны увузларын къусмакъ — выбиться из сил.

Анасыны хонтайы — то же самое.

Англавсуз эшек — непонятливая скотина.

Англап болмайман — ума не приложу.

Ант етип къалды — свет клином сошёлся на ком, на чём.

Ант ичип, ув яламакъ — клянётся почём зря.

Ант ичмек — давать клятву, клясться.

Антгъа бир сама да ёкъ (къалмады) — ничего не осталось.

Ара бёлмей (сёйлемек) — без умолку (говорить, ворчать), слова не даст вставить.

Арагъа (арасына) гирмек (тюшмек) —

быть посредником, посредничать.

Арагъа (арасына) сугъулмакъ — лезть не в своё дело; совать нос.

Арагъа алмакъ — окружить кого-л.; издеваться над кем-л.

Арагъа татывсузлукъ салмакъ — сеять раздор.

Арагъа тил салмакъ — сеять смуту.

Арагъа тил сукъмакъ — то же самое.

Арагъа чыгъармакъ — вынести на суд.

Арагъызда не къалгъан? — чего не поделили?.

Арада къалмакъ — (остаться) между двух огней.

Арада тил юрютмек — поссорить людей.

Арадан чыгъып гелмек — выскочить (высказаться) не к месту.

Аралыгъы бузулду — отношения испортились.

Аралыкъ (арачылыкъ) юрютмек — посредничать (между влюбленными).

Арасын бёлмей (сёйлемек, юрюмек) — (ходить, говорить) без передышки; без перерыва.

Арасына сув гирмек — натянутые (холодные) отношения.

Арасына сувукълукъ тюшмек — то же самое.

Арасында къара тегенек — вбить осиновый кол между кем-л.

Арасындан бёрю гёз оьтгергендей — пробежала чёрная кошка (между кем-л.).

Арекден айланмакъ — обходить мимо; держаться в стороне.

Арекден башламакъ — начать издалека; огород городить.

Арекден бозарып турмакъ — любить на расстоянии, смотреть с надеждой на расстоянии.

Арекден къарамакъ — смотреть издалека.

Арекден оьпей (разг.) — любить на рас-

стоянии.

Ари айлангъанча унутмакъ — короткая (куриная) память.

Ари оьтген де, бери оьтген де (сѳйлей...) — встречный и поперечный.

Арив къутулмакъ — легко отделаться.

Арив кюй — хорошенькое дело.

Аривлюкге айтылгъан — писаная красавица.

Ариде тур — держать на расстоянии кого-л., подальше от кого-л.

Аркъа таяву болмакъ — быть опорой надеждой, поддержкой.

Аркъа таямакъ — надеяться на кого-л.

Аркъа-туркъа — ровного места нет.

Аркъасындан юк тайгъандай болмакъ — (как) гора с плеч.

Арт бермек — отвернуться от кого-л., бросить, покинуть кого-л.; сделать вид, что не знает (не видит).

Арт-артындан — один (одно) за другим.

Артгъа салмакъ — на чёрный день (отложить).

Артлан-кюртлен — ровного места нет.

Арты гелмейген ялгъан — явная ложь.

Арты яхшы болмас — кончит плохо (дурно).

Арты яхшылыкъгъа болсун — ну, дай бог.

Арты-алды ёкъ — конца не видно, без конца и края.

Артыкъ абурламакъ — уделять особое внимание.

Артыкъ авуз — лишний рот.

Артыкъ гѳрмек — лишняя обуза.

Артын къувмакъ — делать из мухи слона.

Артын ойламакъ — думать о последствиях.

Артын-алдын ойламакъ — все предусмотреть.

Артын-алдын этмек — устраивать поминки.

Артына къарамакъ — иметь терпение,

выждать.

Артына тюшмек — ходить по пятам.

Артына чыкъмакъ — довести до конца, кончить что-л.

Артындан айланмакъ — ухаживать (за девушкой, бегать).

Артындан сѳйлемек — говорить за глаза.

Артындан таш атмакъ — забросать камнями.

Арымай-талмай — не покладая рук.

Асдай атылмакъ — бросаться как змея.

Аста къой — полегче на поворотах.

Асыл адам — человек редкой доброты.

Асыл кылыкъ — золотой характер.

Ата-бабалардан къалгъан — из поколения в поколение.

Ата-бабаларын гѳрсетмек — дать знать (понять), что он (она) собой представляет.

Атам айтып да эшитмегенмен — неслышанное дело.

Атам бир заманларда — при царе Горохе.

Атасын сатажакъ — отца родного продаст (шкура) (разг.).

Атасына да писирев — и не надо, обойдусь.

Атасына да хатир этмежек — отца родного не пощадит.

Аты бар — одно название (что есть).

Аты-чуву да ёкъ — ни слуху ни духу.

Атын айтгъанда, атдай — серого помянешь, а серый тут.

Ахтарып къарамакъ — наводит справки.

Ахыр заман — конец света.

Ахырда бир — в конце-то концов.

Ахырда мен айтагъангъа гелдинг — все равно вышло по- моему.

Ахырсыз-артсыз къоймакъ (къалмакъ) — оставить (остаться) без потомства.

Ахыры хайыр болмасын — чтоб ему (ей) было пусто.

Ач бѳрюдей — как голодный волк (алой).

Ач бюрче — ненасытная утроба.
 Ач гёз — ненасытные глаза. Ач гючюк.
 Ач къарынгъа — на тощий желудок, на тощак.
 Ач къарынын бузмакъ — червячка заморить.
 Ач-ялангъач гёрюнмек — холодать и голодать.
 Ачдан оьлтюрмек — морить голодом.
 Ачув уьстде — со зла.
 Ачув этмек — причинить зло.
 Ачуву чыкъмакъ — злиться на кого-л.
 Ачувун алмакъ — отомстить; вымести злобу на ком-л.
 Аччы (ув) сыпат — неприветливое, злое лицо (злюка).
 Аччы тил — злой язык (ехида).
 Ачыкъ адам — приятный, приветливый человек.
 Ачыкъ сёйлемек — говорить в открытую.
 Ачыкъ юз (сыпат) — приветливое (приятное) лицо.
 Ачыкъ юрек — открытая душа; душа нараспашку.
 Ачыкъ-ярыкъ гёрюнмек — быть в настроении.
 Ачылып-чачылып тура — так и светится (о приветливом человеке).
 Ашамай тоймакъ — сыт по горло.
 Ашап къоймагъа тура — пожирает глазами кого-л.
 Аювбала — здоровый малый.
 Аювдай акъырмакъ — кричать как зверь.
 Аягъы енгил — лёгкая нога (приносящая удачу, счастье).
 Аягъы ер тутмай — на седьмом небе (от радости, счастья).
 Аягъы ерге тиймей (бийий) — плывёт как лебёдушка (в танце).
 Аягъы тартылмакъ — перестать ходить к кому-л.
 Аягъы тийгенге башы тиймей (айлан-

макъ) — (крутиться) как белка в колесе.
 Аягъы (м) бармай — ноги не идут.
 Аягъын (какичлерин) сындырмакъ — ноги поломать.
 Аягъын таптап гелмек (табанын, какичлерин) — идти, ходить по пятам.
 Аягъын-башын жыймакъ — привести себя в порядок; взять себя в руки.
 Аягъын-башын танымай (чапмакъ, чыкъмакъ) — летит (бежит) сломя голову.
 Аякъ уьстде — на ногах.
 Аякъгъа тургъузмакъ — поставить кого-л. на ноги; восстановить, возродить.
 Аякъгъа турмакъ — становиться (стать) на ноги; возродиться.
 Аякъларыны этин ашамакъ — сильно устать; остаться без ног.

Б.

Бавру янмакъ — нутро горит; сильно переживать, горевать.
 Бавру ярылмакъ — сильно переживать, болеть душой.
 Баврун ярмакъ — довести до белого каления кого-л.
 Бавруна басмакъ — прижать к груди; обласкать, приютить кого-л.
 Бавурлу болмакъ — быть гуманным, человечным, любящим.
 Бавурсуз адам — жестокий человек, бессердечный человек.
 Багъыйлы адам (тиштайпа) — хорош (-а) собой.
 Багъып тура — сторожит, не отходит ни на шаг от кого-л.
 Багъырбаш — пустая голова.
 Багъана таба — и на луне есть пятна.
 Багъанасы ёкъ — безукоризненный, безупречный человек.
 Багъасы ёкъ — бесценный, слишком ценный, самый дорогой.
 Багъасы ёкъ — нет цены кому, чему.



Базар болсун! — удачи в торговле.
Базар этмек — устраивать базар (беспорядок).
Базаргъа салмакъ — вынести на суд, на обозрение.
Базарлы мал — видный товар.
Базары гелмек — пришел черёд.
Базары чыкъмакъ — иметь успех.
Базары юрюмек — бойкая торговля; дела идут хорошо.
Баздырып бола — может (умеет) располагать к себе.
Базып айланмакъ — чувствовать себя как дома.
Базып сёйлемек — говорить как с близким человеком.
Бай йилиги татымас — не гонись за дешёвизной.
Бал болуп ягъылмакъ — сахарные речи.
Бал да, яв да — душа в душу.
Бал татытып ашамакъ — есть с аппетитом, с наслаждением.
Бал-къашыкъ — в мире и согласии (жить).
Балгъа сукъса да балкъымас — хоть в золото одень, не станет лучше; ворона за море летала, да вороной и вернулась.
Балкъып тура — цветёт и пахнет.
Баргъа шюкюр этмек — довольствоваться малым.
Баргъан сайын — изо дня в день; из года в год.
Баргъан сайын тизив бола — час от часу не легче.
Бармагъын хапмакъ — локти кусать.
Бармагъыны учун тийдирмес — пальцем не трогать (не тронет).
Бармакъ учундан айландырмакъ — обводить вокруг пальца.
Бармакъ учундан турмакъ — быть готовым услужить.
Бармакъгъа чырмама чюпюрек чакъы (ёкъ) — ни кола, ни двора, ни лоскутка.

Бармакъларын ялардай — пальчики оближешь.
Бас-басдырыкъ — толкотня, давка, народу видимо-невидимо.
Басып алып бара — оказывать давление на кого-л., подавлять.
Баш алдатмакъ — время попусту проводить.
Баш алмакъ — найти выход; понять, усвоить.
Баш амалын этмек — думать о себе, себя не обидеть.
Баш гётермек — восстать, поднять восстание.
Баш иймек — подчиняться; склонить голову.
Баш тутмакъ — присвоить; найти свое; считать что-либо своим.
Баш урмакъ — кланяться в ноги.
Баш чарасын гёрмек — думать о себе; не дать себя в обиду.
Башалман юрюш — бесцельные, бесполезные похождения.
Башгъа баш — баш на баш.
Башгъа тюгюл — нет разницы.
Башгъа якъгъа къыймакъ — клонить в другую сторону.
Башдан-аякъ — с ног до головы ; с головы до ног.
Башлады озюню ёмагъын — сказка про белого бычка; старая песня.
Баштёбенинден юрюмек — ходить на голове.
Башы ачыкъ — болтун, пустомеля.
Башы бар — светлая голова.
Башы ишлей — котелок варит (голова варит).
Башын хабаргъа тутмакъ — морочить голову.
Башын чайнамакъ — есть поедом.
Башын-аягъын тапмай — очертя голову.
Башын-бавун тапмай — чёрт не разберет.

Башын-гёзюн чырмамакъ — вскружить голову.

Башын-чачын юлкъмакъ — выдрать волосы; таскать за косы.

Башына алып къалмакъ — много на себя берёт.

Башына арпа-будай битмежек — дальше некуда, рога не вырастут.

Башына ат тепмек — кусать локти.

Башына балагъ алмакъ — на свою голову.

Башына биле — себе на уме.

Башына гъакъыл (ой) къуймакъ — вразумить; направить на путь истинный.

Башына къолу етмек — сам с усами.

Башына миндирмек — посадить на голову.

Башына минмек — сесть на голову.

Башына таш салмакъ — положить в долгий ящик, убрать с глаз долой.

Башына тюшмек — выпасть на долю.

Башына чагъы биле — губа не дура; себе на ума.

Башында къоз сындырмакъ — мучить кого-л., издеваться.

Башында ойлашмакъ — думать с самого начала.

Башында ойнатмакъ — посадить кого-л. на голову.

Башындан айтсанг — так бы и сказал сразу.

Башындан алып къоймакъ — окосеть (опьянеть) сразу.

Башындан аягъына ерли — с ног до головы.

Башындан кёп толкъунлар оьтген — сколько пережито! много воды утекло.

Башындан тайдырмакъ — сваливать (свалить) с плеч.

Башюсте! — к вашим услугам; с удовольствием.

Бебей багъана, абай гьоп — лиса кормила журавля.

Бездирме башымны — не морочь (мне) голову.

Безенип (безерленип) айланмакъ — прихорашиваться.

Безек-къыздырма тутсун — чтоб тебя хвороба ваяла.

Бел бувмакъ — постараться; от души; быть всегда готовым выполнить любое поручение.

Беле-белесин бермек — дать прикурить; показать, где раки зимуют.

Бели сынмакъ — поясница трещит (ломит); иметь горе.

Белин язмай ишлемек — работать не покладая рук (не разгибая спины).

Белинден тувмакъ — его (её) кровь, плоть от плоти его (её).

Белсенип къалмакъ — брать всё на себя; делать всё самой.

Берген атамны къардашы — друг тот, кто что-либо даёт.

Бергенге аллагъ бере — рука дающего не оскудевает (не оскудеет).

Бережек-алажакъ болмакъ — совершить помолвку.

Берекет берсин — изобилия, обилия вашему дому.

Берекет гъакъына — клянусь хлебом.

Берекетин алмакъ — испортить всё дело.

Берекетли къол — везучая рука.

Бёрк гийген къырпыв — курица общипанная.

Бёркюн ер этмек — унижить, опозорить отца (брата).

Бёрю гёз оьтгергендей — будто чёрная кошка перебежала (дорогу).

Бет ачмакъ — открыть лицо невесты; снять покрывало с лица невесты (свадебный обряд).

Бет къара болмакъ — один позор, одно унижение.

Бет ташламакъ — отвернуться от кого-л.



Бет яркъылыкъ тапмакъ — краснеть не придѣтся.

Бетерин гѣрмек — дальше некуда.

Бети бишген мишикдей — знает, чье мясо съел.

Бети къара болмакъ — придѣтся краснеть.

Бети яркъ болмакъ — получить, заслужить одобрение.

Бетин этмей — не взирая на лица.

Бетин этмек — взирать на лица.

Бетине бетин къапламакъ — обожать кого-л.; смотреть в рот кому.

Бетине уву чыгып тура — змея подкожная.

Бетини сувун къачырмакъ — ругать (стыдить) почѣм зря.

Бетлеп турмакъ — колоть глаза.

Беш артгъа салмакъ — превзойти кого.

Беш къабат — в пятикратном размере.

Беш къат этип алмакъ — возместить сторицей.

Бизге де тувар бир хадир гюн — и на нашей улице будет праздник.

Бизге къарангы — ничего не известно.

Бизин адам — свой человек, нашего поля ягода.

Билмесни билеги аврумас — под лежащий камень вода не течѣт.

Бир авуздан — в одну дуду (дудку) дудеть.

Бир анадан тувгъандай — на одно лицо.

Бир аягынг онда, бир аягынг мунда — одна нога здесь, другая там.

Бир багъанасыз — без всяких оснований, ни с того ни с сего.

Бир гѣзьяш да акъмады — слезы не уронил (-а).

Бир гѣнгюлден — единодушно, единогласно.

Бир гъавур — одно время; дело на мази.

Бир гъакъылгъа гелмек — прийти к еди-

ному мнению.

Бир гюнагъсыз — без вины виноватый.

Бир де болмагъанда — в худшем случае.

Бир ерде тапталап турмакъ — топтаться на одном месте.

Бир ѣрукъгъа салмакъ — привести в порядок.

Бир зат да тюгюл — раз плюнуть, чепуха.

Бир исси, бир сувукъ болмакъ — то в жар, то в холод бросает.

Бир кекелден гесгендей — как на подбор.

Бир къалкъыны тюбюнде — под одной крышей.

Бир къулагъы ѣкъ — ему (ей) хоть бы что, он (она) и в ус не дует.

Бир къулагъындан гирип, бириси къулагъындан чыгъа — в одно ухо входит, из другого выходит.

Бир къыйынны бир тынчы — трудно в учении.

Бир къыл — упрямый как осѣл; как сказал, так и будет.

Бир пайдасы ѣкъ — никакой пользы нет.

Бир пышдырыгъы бар — тут что-то не так.

Бир тавушдан — в один голос.

Бир тепсиде олтурмакъ — садиться (сесть) за один стол.

Бир тил болуп — сговорившись, точно сговорились.

Бир урунуп — единым махом.

Бир хамурдан басгъандай — из одного теста.

Бир якъгъа багъып бармакъ — пошѣл(-ла) себе, куда глаза глядят.

Бир якъдан — с одной стороны.

Бир янсыл болмакъ — скорее бы; так или эдак.

Биргине бир жичив (янгыз яш) — единственный (ребѣнок).

Бирден-эки — ни с того ни с сего.

Бирев этген биревде къалмай — долг пла-

тежом красен.

Бири бал, бири къашыкъ — в мире и согласии.

Бири гёз, бири къаш — брат и сват; неразлучные друзья.

Бири-биринден арив (тизив) — как на подбор, один лучше другого.

Бирни берип, экини ала — всё выведает, лезет в душу.

Бишпапай — ни рыба, ни мясо.

Биширип чыгъармакъ — приготовить исподтишка (подговорить).

Бозарып турмакъ — любить на расстоянии; очень ждать.

Бой салмакъ — вырасти на глазах.

Бойнуна алмакъ — взять на свою голову.

Бойнуна илинип къалмакъ — повиснуть (висеть) на шее.

Бойнуна миндирмек — посадить кого на свою шею.

Болгъан болгъан болса — если бы да кабы.

Болгъаны болур — будь что будет; пан или пропал.

Борчгъа батмакъ — залезать в долги.

Бош гетмек — уйти ни с чем.

Бош ёмакълар — бабушкины сказки.

Бош ёмакъны сёйлемек — антимионии разводить.

Бош затланы сёйлемек — молоть вздор, чепуху нести.

Бош хыяллар — воздушные замки (строить).

Бош чыкъмакъ — ничего не получилось, не вышло.

Бошлугъундан башы акъыра — бить баклуши.

Бу болгъан муну дерти — вот где собака зарыта.

Бу сёзюнгню жаны бар — это другое(-ой) дело, разговор.

Бугюн булан битип къалмай — жизнь од-

ним днём не кончается.

Буздай этип сыпатын — (сделать) холодное, неприветливое лицо.

Бузулуп дам-дагъыры чыкъмакъ — испортился вконец.

Бузулуп къалмакъ — растеряться; не знать, что сказать.

Бурнун салландырмакъ — повесить нос.

Бурнун сукъмакъ — совать свой нос куда не следует.

Бурнун сындырмакъ — утереть нос кому-л.

Бурнун тартмакъ — быть больным; быть недовольным.

Бурнун чюймек — задирать нос.

Бурнуна сув тийдирмек — утереть нос кому.

Бурнундан гелтирмек — всё насмарку.

Бурнундан сёйлемек — говорить в нос; бормотать себе под нос.

Бурнундан чыкъмакъ — выходить (выйти) боком.

Бурнуну тюбюнде — под носом.

Бурнуну тюбюнден алып гетмек — унести из-под носа.

Бурнуну тюбюнден сёйлемек — говорить под нос; бормотать.

Бусурманны жаны къарамасын — только за смертью посылать кого.

Бутун-къолун байламакъ — связывать (связать) по рукам и ногам.

В.

Ва олай, ва булай — так и эдак.

Ва шолай башгъалары — и так далее.

Ваалейкум-ассалам — и вам привет (ответное приветствие).

Важ-вуж болуп къалды — смешалось всё.

Важур-вужур болуп гёрюне — мерещится в глазах.

Важур-вужур болуп къалды — смешалось всё.



Вазыллап тура — так и кишит.
 Вайгъарай салмакъ — поднимать шум, скандал; громко плакать.
 Вар-вар Хамис — болтунья; болтливая сорока.
 Вас-васлыкъ этмек — тянуть резину; проявить нерешительность.
 Вассалам-ваккалам — и кончен разговор.
 Вѳв атамны юртуна! — о, горе мне!.
 Вѳв-вѳв магъа — ой, ужас! о, горе мне!.

Г. Газы ёкъ — не в духе; нет настроения.
 Гебин къыймакъ — зарегистрировать брак (по шариату).
 Гѳз алгъа алып къоймакъ — взять что-л. на примету.
 Гѳз алгъа гелтирмек — представить себе.
 Гѳз алгъа тутмакъ — принять во внимание; иметь в виду.
 Гѳз алда — на виду; перед глазами.
 Гѳз алдан таймайгъан (дерт, къайгъы) — незабываемый(-ое) (день, горе и т. д.).
 Гѳз алдымда — перед глазами (не могу забыть).
 Гѳз алдына гелтирмек — вообразить; представить себе.
 Гѳз алдында турмакъ — всё время перед глазами.
 Гѳз алдындан таймакъ — уйти с глаз; с глаз долой.
 Гѳз аралтмакъ — таращить глаза.
 Гѳз ачгъанда гѳргени — ненаглядный (-ая) мой (моя).
 Гѳз байламакъ — втирать очки.
 Гѳз гѳреген чакъы ер — сколько глаз хватает (достаёт).
 Гѳз къаратмакъ — пробежать глазами.
 Гѳз къаратып чыкъмакъ — пробежать глазами.
 Гѳз салмакъ — остановить свой выбор на ком-л.
 Гѳз тиймек — взглянуть кого-л.

Гѳз тикмек — уставиться в одну точку.
 Гѳз тюшмек — набухли почки.
 Гѳз этемен деп къаш этмек — перестараться, переборщить.
 Гѳз юмуп, гѳз ачгъынча — не успеть глазом моргнуть.
 Гѳзге гѳрюнмей — ничего не мило.
 Гѳзге къарагъанда — на первый взгляд.
 Гѳзге сакъ болмакъ — быть осторожным; быть дальнорким.
 Гѳзге тийип гетмек — попадаться на глаза; промелькнуть перед глазами.
 Гѳзге тюртсе гѳз гѳрмей — не видно ни зги.
 Гѳзге тюшген акъ йимик — как бельмо на глазу.
 Гѳзге ярыкъ гирмек — прозреть; увидеть жизнь (свет).
 Гѳзден арек — подальше от глаз.
 Гѳзден тюшмек — потерять уважение окружающих.
 Гѳзлери артында къалмакъ — расставание хуже смерти.
 Гѳзлери булан ашап къойма тура — поедать (поедает) кого глазами.
 Гѳзлери къарангы болуп гетди — в глазах потемнело.
 Гѳзлерин къан савмакъ — глаза кровью наливаются.
 Гѳзьяш тѳкмек — проливать (лить, пролить) слѳзы.
 Гѳзьяшлары тамагъына тыгъылып тура — слѳзы давят (душат).
 Гѳзю ачылмакъ — открывать (открыть, раскрыть) глаза.
 Гѳзю ёл къарамакъ — ждать кого-л.; все глаза проглядеть.
 Гѳзю ёлда — глаза просмотреть.
 Гѳзю ёлда къалмакъ — глаза просмотреть.
 Гѳзю къалмакъ — облюбовать кого-л.; остановить взор на ком-л.
 Гѳзю къарамакъ — ждать не дожидаться.

Гёзю кьоркъмакъ — просто страшно.
 Гёзю кьызмакъ — глаза разбегаются.
 Гёзю тоймай — ненасытная утроба.
 Гёзю тоймакъ — глядеть не хочется.
 Гёзю ялкьмакъ — мозолить глаза.
 Гёзюбюзню савунда — пока мы живы.
 Гёзюм-башым айланаа — голова кругом
 идёт.

Гёзюме гёрюнме — с глаз долой, не показывайся мне на глаза.

Гёзюн ачамагъа кьоймай — житья нет.
 Гёзюн ашгъа сатмакъ — зариться на еду.
 Гёзюн тайдырмай — глаз не спускает.
 Гёзюнг гёз гёрсюн! — если бы ты видел(-а).
 Гёзюнг гёрсюн, авзунга тиймесин — по борода (по усам, по губам) текло, а в рот не попало.

Гёзюнден гёз айырмай — не отрывая глаз.

Гёзюнден пердев тайгъандай — будто спала пелена с глаз.

Гёзюне гёрюне — кажется, мерещится.

Гёзюне май битмек — никого не замечать.

Гёзюне тиймек — попадаться на глаза.

Гёзюне тюртмек — тыкать в глаза.

Гёзюню алдында тура — перед глазами всегда.

Гёзюню бебейи йимик — беречь как зеницу ока.

Гёзюню ичине кьарамакъ — смотреть прямо в глаза.

Гёзюню ичине кьарап ялгъан айта — врёт и глазом не моргнёт.

Гёзюню нюрю — свет очей чьих-л.

Гёзюню тотун алмакъ — все глаза простесть.

Гёзюню ярыгъы — свет очей чьих-л.

Геленткиси кьалмакъ — одна тень осталась от кого-л.

Геленткисинден кьоркъмакъ (обзю-обзюнден кьоркъагъан адам) — собственной тени бояться.

Гемеси батмакъ — попасть в беду.

Гемеси сувгъа батгъандай — что нос повесил?

Генг дюнъясы тар болмакъ — житья нет.

Генг ёл ачмакъ — открыть зеленую улицу.

Гёнгюне тиймек — задеть, обидеть кого-л.

Гёнгю кюлемек — смеяться над кем-л.

Гёнгю чыкъмакъ — перестать уважать, любить кого-л.

Гёнгю шат — весёлое настроение.

Гёнгюн алмакъ — сделать приятное кому-л.

Гёнгюн ачмакъ — сделать приятное кому-л.

Гёнгюн тайдырмакъ — отшить, отколоть от себя.

Гёню къалын болмакъ — ни стыда ни совести; толстокожий; его (её) ничем не пробьёшь.

Гери урмакъ — отвести беду; отказать.

Герилип урмакъ — ударять со всего размаху.

Герти етим — круглый сирота.

Гёрюнме бети ёкъ — хоть на люди не показывайся.

Гёрюнме гёзюм ёкъ — стыдно в глаза смотреть кому-л.

Гёрюнюп тура — факт на лицо; белыми нитками шито.

Гече демей, гюн демей — и днём и ночью; всё время.

Гечегиз яхшы болсун — спокойной ночи.

Гечегиз-гюнюгюз яхшы болсун — всего доброго.

Гечеден эртенге — за ночь; не успел(-а) оглянуться.

Гечесин-гюнюн бир этип — не покладая рук, не ведая ни сна, ни отдыха.

Гиши айтып эшитмесин — стыд и срам.

Гиши гёрген зат тюгюл — слуханное ли это дело.

Гишини авзуна ес болмакъ — на чужой роток не накинешь платок.



Гишини гѳнгю кюлейген затлар — курам на смех.

Гюн гѳрмек — видеть жизнь (свет).

Гюн кѳазанмакъ — заработать трудовень.

Гюн тюшмек — загорать.

Гюнагына гирмек — взять грех на душу.

Гюнде бир тюрлю (болмакъ) — семь пятниц на неделе.

Гюнде гелин, гюнде кѳыз (бузулмайгѳан, арив юрюйген тиштайпагѳа айтыла) — цветѳт и пахнет.

Гюндюз чиракъ булан да тапмассан — днѳм с огнѳм не найти.

Гюнлюк яшав — жить одним днѳм.

Гюнню ярыгѳын гѳрмек — увидеть жизнь.

Гюню кѳара болмакъ — чѳрный день настал для кого-л.

Гюню чатмакъ — по силам кому-л.

Гюню чола болмакъ — чѳрный день настал для кого-л.

Гюню юрюмек — дела идут в гору.

Гюнюн гѳтерип болмай (яхшы яшайгѳан адам шашып, бузукъ ишлени этгенде айтыла) — с жиру бесится.

Гюнюн чарс басмакъ — чѳрный день настал для кого-л.

Гюч болмакъ — надорваться.

Гюч сынамакъ — меряться силами.

Гючю етмек — осилить, суметь одолеть кого-л., что-л.

Гючю-гюню бар чакѳы (акѳырмакъ, кѳычырмакъ) — во всю ивановскую (кричать); что есть духу.

Гючю-кѳарыву битмек — выбиться из сил.

Гючюне таянмакъ (базынмакъ) — надеяться на свои силы.

Гѳ.

Гѳав алмакъ — увлечься чем-л., заниматься любимым делом.

Гѳава тийдирмек — проветриться.

Гѳавагѳа чыкъмакъ — выйти на воздух.

Гѳагѳай-гѳугѳай кѳурмакъ — хиханьки да хаханьки.

Гѳазир ашгѳа бисмилла — на все готовенькое.

Гѳай гавур! — ах ты чѳрт!

Гѳайгевге гѳар гюн байрам — трутням каждый день праздник.

Гѳайгевге санамакъ — оставлять (оставить) в дураках; считать за дурака.

Гѳайгѳай сени! — а как ты думал!

Гѳайран болуп кѳалмакъ — быть в восхищении; восхищаться, поражаться.

Гѳайсыз ишлемек — работать спустя рукава.

Гѳакимликге ес болмакъ — власть имущий.

Гѳакъ юрекден — от всего сердца.

Гѳакѳсыз кѳаргѳыш — ни за что ни про что.

Гѳакѳы ѳкъ — не имеет права.

Гѳакѳыл сатып алынмай — ума на деньги не купишь.

Гѳакѳыл тѳбе — ума палата; большой (-ая) умница.

Гѳакѳылбалыкъ болмакъ — достигнуть совершеннолетия.

Гѳакѳылгѳа гелмей — уму непостижимо.

Гѳакѳылгѳа гелмек — взяться за ум, образумить.

Гѳакѳылгѳа мукъ — скудный ум.

Гѳакѳылдан тайышдырмакъ — сводить кого-л. с ума.

Гѳакѳылдан тайышмакъ — лишиться ума (рассудка); сойти (сходиться) с ума.

Гѳакѳылын алмакъ — все мысли о ком-л.

Гѳакѳылын жыймакъ — собраться с мыслями; взять себя в руки.

Гѳакѳылын тас этмек — потерять рассудок.

Гѳакѳылын тот басмакъ — старческий склероз.



Гьалал адам — честный, добросовестный человек.

Гьалал мал — заработанное потом и кровью, своим трудом.

Гьалаллыкъ алмакъ (ата-анадан разилик) — получать благословение; получить прощение.

Гьалаллыкъ бермек — дать свое благословение, разрешение на брак.

Гьалдан таймакъ — обессилеть; выбиться из сил.

Гьалдан тюшмек — обессилеть; выбиться из сил.

Гьалек болмакъ — нервничать, не знать, куда деть себя.

Гьалы ёкъ — нет силы.

Гьалын билдирмей — не подаёт виду.

Гьанкъут баш — пустая голова; дылда.

Гьанкъып гетди — запахом обдало.

Гьанкю ийисин чыгъармакъ — дать взбучку кому-л.

Гьанкюсюн чыгъармакъ (токъаламакъ) — дать тумакон; дать взбучку кому-л.

Гьап-гъазир болуп турмакъ — быть наготове.

Гьапгъа дап алмакъ — получить по заслугам; какой привет, такой ответ.

Гьаплап турмакъ — говорить без умолку; ворчать.

Гьар абатда — на каждом шагу.

Гьар ким билгенин эте — каждый делает то, что он может, хочет.

Гьар ким объюню кечелин хашый — каждый думает о себе.

Гьар ягъындан алгъанда — по всем сторонам; со всех сторон.

Гьарай салмакъ — поднять тревогу; звать на помощь.

Гьарай-гъурай салмакъ (къычырмакъ) — поднять тревогу; звать на помощь.

Гьаракат этмек — быть живым, быстрым.

Гьаракатгъа берекет — под лежащий камень и вода не течёт.

Гьаракъы ювукъ — собутыльник.

Гьарам болсун — чтоб ты подавился (-лась).

Гьисапсыз зат — бессчётное множество.

Гьасили калам — одним словом.

Гьатдан озмакъ — выйти из рамок.

Гьечден геч де къолай — лучше поздно, чем никогда.

Гьиллачы тюлкю — хитрая лиса.

Гьисап юрютмек — свести счёты.

Гьонкъа турмакъ (айланмакъ) — споткнуться.

Гьуя къычырмакъ — поднять панику.

Гьуя салмакъ — поднять панику.

Гьуя-гъарай салмакъ — поднять панику.

Гьыз тартмакъ — провести черту.

Гьыздан чыкъмай юрюмек — ходить по струнке.

Гьыздан чыкъмакъ — перейти границы.

Гьызын таптап гелмек — прийти следом же.

Гьызын яшырмакъ — замести следы.

Гьызына салмакъ — выпроводить, отослать обратно.

Гьызына тюшмек — напасть на след; уйти обратно.

Гьызында турмакъ — держать себя в рамках.

Гьюрмет этмек — уважать, почитать кого-л.

Гьюрметден тюшмек — потерять уважение.



Ана тил ва адабият дарсларда аян (чебер) охув.

Чебер асарны уьстюнде ишлейгенде, ону чечивде аян охув агъамиятлы ерни тута. Бу ишде адабият дарсларда кёп кемчиликлер ёлугъа. Мисал учун, янгы дарсны гечегенде бир-бир муаллимлер, текстни яшлагъа охутуп, озлеге айтдырып къоя (яш, уьйде алданокъ охуп, гъазирленип гелсе, ярай).

Муаллим озью охуп англата буса да, ачдырып китапларын: «Къарагъыз», –деп де айтып, охуп йибере. Охуп барагъан кююнде, токътап-токътап, баян-лыкълар да бере. Демек, сёзлюк ишни юрютюв ёлу да бузула. Шолайлыкъда, чебер охувну гъис этив, сезив, ону яшлагъа тарбия якъдан таъсири кемий.

Муаллим башлапгъы класлардан тутуп охувчуларда чебер охувну мердешлерин болдура геле.

Асарны чебер охумакъ учун гъалиги адабият тилни орфоэпия нормаларын билмеге тарыкъ. Белгили йимик, гъар къайсы тилде де хыйлы сёзлени язылышыны да, айтылышыны да арасында башгъалыкълар бар. Шо башгъалыкъланы, олар неден гъасил болагъанны муаллим яшлагъа ана тил ва адабият дарсларда англатмагъа герек. Шолагъа тилни ич законлары себеп бола: янаша гелген тутукъ авазлар, бир-бирине таъсир этип, айтылышы алышына, янаша гелген созукъ авазланы биринчиси тюше, кёмекчи сёзлер сингармонизмни законуна таби болуп къоллана ва ш.б.

Сёзлени айтылагъан кююнде язылышына транскрипция деп айтыла. Транскрипцияда янгыз авазланы англатагъан гъарплар

гёрсетиле; эки къабат тутукълар, эки гъарп булан гёрсетиле. Мисал учун: юккъъа [йукъкъа], етти [йэтти]; [а] авазны инче къалиби ь булан къошулуп гёрсетиле: Камил [къамил]. Транскрипцияда уллу гъарплар ва бир тюрлю токътав белгилер къолланмай.

Эки сёз къошулуп айтыла буса, олар къошулуп язылып гёрсетиле: дюр эди [дюрэди], чаба-ёрта [чабайорта].

Къумукъ тил ва адабият дарсларда охувчуланы ва муаллимлени охувунда

лап да кёп ёлугъагъан кемчиликлер орфоэпия къайдаланы сакъланмайгъанлыгъындан гъасил бола. Шолардан аслуларын эсгерейик.

1. нд, нгд, мд тутукълар янаша гелген сёзлерде д гъарп [н] аваз йимик охула: онда [онна], онгда [онгна], орамда [орамна] ва б.

Шу хаталар – лап да кёп ёлугъагъан хаталар. Диктантлар оьтгеренде де муаллимлер шулай сёзлени язылагъан кююнде охуй. Себеби – яшлар сёзлени айтылагъан кююнде язып къоймасын деп.

2. нгъ, нггъ тутукълар янаша гелген сёзлерде эки къабат [нг] аваз йимик охула. Язывда оланы транскрипциясы булай бола: онгъа, онггъа [онгнга].

3. н, г; нг, г; н, къ; нг, къ янаша гелген тутукълар сёзлени ичинде яда сёз тагъымда биринчи сёзню ахырында, экинчи сёзню башында гелгенде эки къабат [нг] аваз йимик охула: эртен + ге [эртэнгнгэ], тёбен + ге [тоьбэнгнгэ], зенг + ге [зэнгнгэ], тенгге [тэнгнгэ], он къол [онгнгол], онг къол [онгнгол].



4. Янаша гелген кыгъ эки кыабат [кы], тд эки кыабат [т], кг [к] йимик айтыла: Ёкыгъа авзу ачылгъан [йокыкыа]; гыакыгъа тутулгъан ялчы [гыакыкыа]; артда кыалгъан утдургъан [артта], [уттургъан]; терекге урунгъан [тэрэккэ]. Бу мисалларда янгырав тутукылар сангырав жутларына айлангъан. Булай алышынывлар болагъан сёзлер тилде кёп бар.

5. нб, мб янаша тутукылар [м] авазны бере: Борагъан булакы, он бир; орам булан, адам бол. Шу мисалланы охуйгъанда [оммир], [адаммол] деп охума герек. Булагъа ювукы нгб: Атанг булан макытанма, атынг булан макытан (айтыв); б гыарп [м] авазны бере: [атангмулан].

6. кыгъ [кы]: гыакыгъа [гыакыкыа], халкыгъа [халкыкыа].

7. Бир-бир сёзлерде тутукыланы тюшеген кюю бола: уыст – [уысгэ], уыст гёрюнюш [уысгюрюнюш].

8. Эки янаша гелген созукыланы алдагысы тюше: бара эдим [барэдим], ала оызен [алювзэн], ата алды [аталды].

Башгъа тюрлю алышынывлар ёлугыагъан мисаллар, айрокыда тутукыланы арасында, кыумукы тилде кёп бар.

1938-нчи йылда бизин язывубуз латин графикадан орус графикагъа гёчген. Авазланы айтылышында кыумукы тилде де, орус тилде де кёп башгыалыкылар бар, шо гыаллар эки де тилни ич хасиятларындан гыасил бола. Амма эки де тилде шо авазлар бир йимик гыарп белгилер булан гёрсетиле.

Башлапгы класларда кыумукы тилни тагысирлиги яшлар орус тилде сёйлейгенде, оырдеги класларда эки де тилде, шагбарлы яшланы тилинде буса орус тилни тагысирлиги кыумукыча сёйлейгенде ва охуйгъанда ачыкыдан гёрюне. Шо кемчиликлер не гыаллардан тувулунагъанны муаллим яшлагъа,

охувну биринчи гюнлеринден тутуп англагытып, аян охувгъа агыамият берип уыретме герек.

Эки де тилде оызлеге айрыча тергев берме тюшеген тутукылар шулардыр:

1 . [ж, ш, ц] – орус тилде даим кыатты тутукылар; кыумукы тилде булар кыатты да, йымышакы да бола. Оыр класланы бир-бир охувчулары, шагбар школаланы бары да охувчулары дегенлей бу авазланы, орус тилде йимик, кыумукы тилде де кыатты кыалиплерин кыоллай. Мисал учун, «машин» деген сёз: орусча [машына], [ш] аваз кыатты айтыла; кыумукыча буса йымышакы айтыла: [машин].

2. Кыумукы тилде сёзлени башында гелген [ж] аваз [дж] кыошулчан чалынагъанда йимик айтыла: [ж|ыйын], [ж|айран], тек рус [ж]-ны охуп кыоялар. Бугыар ошашлы [ж] кыумукы тилде аслу гыалда сёзлени ичинде ва ахырында кыоллана, транскрипцияда олар булай гёрсетиле: [ж|ижэк]. Сёзню ичинде гелген [ж] аваз орус тилдеги [ж] авазгъа ошай, тек олай кыатты айтылмай. Орус тилден гелген сёзлени башындагы [ж] орус тилде йимик, тек бираз йымышакы айтыла: журнал [журнал].

3. Кыумукы тилде кыолланагъан [в] авазны орус тилдегисинден кёп башгыалыгы бар: кыумукы [в] аваз эринлени кёмеклиги булан этиле, ондан сонг [у] аваз эшитилеген йимик; орус [в] аваз буса тюп эринни ва уыстдеги тишлени кёмеклиги булан этиле. Тенгешдиригиз: [в]ода – су[в].

Орус тилден кыумукы тилге в гыарпы булангы 50-ден артыкы сёз гирген. Бу сёзлени барысында да [в] аваз бир йимик айтылмай: бир-бир сёзлерде орус тилдеги [в], бирлеринде буса кыумукы тилдегисине ошайгъаны айтыла. Шулай гыал орус тилден кыумукы тилге



бу сёзлер не заман ва нечик гелгенлигинден гъасил болгъан: алда гелгенлери къумукъ тилни аваз къурулушуна къыйышдырылгъан, арт вакътиде гиргенлери орус тилдеги айтылышын сакълай. Ондан къайры да, уллуланы тилинде бу авазны орус варианты къолланмай, яшлар буса къумукъ тилде де бу сёзлени орус айтылышын къоллай. Буссагъат тилде булагъа закон токъташдырылмагъан. Бир-бир сёзлени айтылышын берейик: вагон деген сёз уьч вариантда къоллана. Уллуланы тилинде [баъвоьн], орта яшагъанланы тилинде къумукъ [в] аваз булан, яшланы, охувчуланы тилинде орус тилдеги [вагон], демек, орус тилде йимик айтыла.

Орус тилдеги варианты булан аслу гъалда шу сёзлер айтыла: велосипед, венгр, вентилятор, вертолет, ветеран, вешалка, виза, винт, витамин, витрина, вице-президент, врач, выговор, вымпел, вышка ва бир нечелери. Оьзгелери эки де вариантда къоллана. Амма тилни законларына гёре бара-бара бары да гелген сёзлер оьз тилинде айтылагъан кюйде къолланажакъ.

Созукъ авазланы арасында эки де тилде кёп башгъалыгъы бар аваз – [ы].

Бу созукуьну эки де тилде этилиши де башгъа, айтылышы да башгъа. Арт вакътилерде [ы] авазны орус къалиби кёп къолланагъан болуп бара, айрокъда, таза адабият тилде сёйлеме герек къумукъ театрны артистлерини тилинде, радиодан, телевизордан йырлайгъанланы тилинде, бары да шагъар яшланы тилинде.

Къумукъ [ы] аваз – тамакъ аваз, тар ачылгъан авуздан гъава тувра чыгъа.

Орус [ы] авазны этилишин шулай англатмагъа ярай: тамакъны уьст янындан чыгъагъан гъава, танглавлгъа урунуп, айланып, назиклешип чыгъа. Къысгъача, къумукъ [ы]

авазны айтма башлап, арты булан чалт кюйде [и] авазны айтса, орус [ы] аваз бола.

Орус тилде сёйлейген къумукъланы акцентни шу авазланы къумукъ тилде йимик айтып къоягъанындан гъасил бола. Тенглешдирип охугъуз (орусча сёзлерде [ыи] авазланы бир аваз йимик охугъуз):

къум.	рус.
сын (таш)	с [ыи]н (уланы)
сыт (гёзюн)	с[ыи]т (тойгъан)
сырты (аркъасы)	кр[ыи]с[ыи] (лобанлар)

Гъар къайсы асарны да чебер охуйгъанда сакъланма герек къайдалар ону эстетика янын сезмеге кёмек эте. Охувчулар асарны идеясын, чеберлигин бир-биринден айырмагъан кюйде сезме гереклер. Асар шолай сезилмесе, ону таъсири де осал бола, ол охувчуну эсинде де къалмай. Адабиятдан дарс беривню методикасында аян, чебер охувгъа кёп тергев бериле. Белгили рус методист М.Г. Качурин оьзюню «Выразительное чтение в УШ-Х классах» деген китабында аян охувну адабиятдан дарс беривню чинк де агъамиятлы методларындан гъисаплай. Адабиятдан дарс беривню лап да бузукъ къайдалары гъакъда сёйлей туруп, ол булай яза: «Учитель оьзюню конспектине гёре сорай ва хабарлай, охувчу китабына гёре жавап бере, язывчугъа буса сёз берилмей къала. Амма язывчуну сёзлери – дарсда лап да эшитилме герекли сёзлер, неге тюгюл охувчугъа таъсир этеген гюч янгыз ону сёзлеринде сакълангъан. Ону тавушу буса дарсда эшитилмей къала».

Муаллимни аян охуву асарны анализ этгенче алдын болма герек: аян охув шо асарны англама кёмек этеген ачгъыч гъисаплана. Охувчуну аян охуву буса янгы дарсны англатгъандан сонг болма тюше (масала, лирика асарны гечегенде). Охулагъан асарны маънасын яхшы англатмакъ учун муаллим оь-



зюню охувундан, тавушундан, интонациясындан, гёзлеринден, мимикасындан, тербенишинден пайдалана. Муаллим охуйгъанда яшлар, дагъы зат этмей, огъар къарап, тынглап турма герек.

Аян охувгъа методистлер дарсны тарбиялав мурадын яшавгъа чыгъарывда агъамиятлы къурал деп айталар.

«Аян охувну къачан юрютме герек? – деп сорав болса, – гъар заман», – деп жавап берме герек, демек, аян охув гъар ана тил ва адабият дарсда белгили системагъа гёре, бир ёрукъда юрюлме герек.

Орфоэпиядан

ва транскрипциядан ишлер

1. Шиъруну эки тюрлю язылышын тенгешдирип охугъуз.

А.Жачаев. Кюстюне.

Явмагъа болмагъан	[йавмагъа болмагъан
Булут кюстюне.	булут куьстуьнэ
Яшавгъа чыкъмагъан	йашавгъа чыкъмагъан
Умут кюстюне.	умут куьстуьнэ
Сабаны сагъынгъан	сабаны сагъынгнган
Барлакъ кюстюне.	барлакъ куьстуьнэ
Ташлангъан тарлавда	ташлангнган тарлавда
Чарлакъ кюстюне.	чарлакъ куьстуьнэ
Къурдашлар кюстюне	къурдашлар куьстуьнэ
Къурдаш сатгъанда.	къурдаш саткъанна
Бойдакълар кюстюне	бойдакълар куьстуьнэ
Бойдакъ ятгъанда.	бойдакъ йаткъанна
Бутакълар кюстюне	бутакълар куьстуьнэ
Майрылып къалгъан.	майрылып къалгъан
Турналар кюстюне	турналар куьстуьнэ
Айрылып къалгъан.	айрылып къалгъан
Отбашлар кюстюне	отпашлар куьстуьнэ
Оту сёнгенде.	оту соьнгэннэ
Адамлар кюстюне	адамлар куьстуьнэ
Юрек дёнгенде.	йуьрэк доьнгэннэ]

2. Тюдде берилген шиъруну гъар дёртлю-

гюн чебер охуп, транскрипциясын беригиз. Сонг янгыдан охугъуз. Сёзлерде авазланы алышынывларын англатыгъыз (Бу иш 9-11 класларда профиль охутувгъа гъазирлев гуманитар класда оьтгериле).

Й.Къазакъ. «Тышгъариден къурдашынгны мунгайтма».

Ювугъум деп, ятгъа сёзюнг англатма,
[йувугъум нэп йаткъа соьзуьнг англаьма]:
тм [ъм]

Халбат сёзге къатынынгы тынглама.
[халбат цоьзгэ къатынынгы тынглаьма]:
тс [тц], [цц]; (ге [йэ])

Ятланы яндавургъа тарта алып,
[йаъланы йаннавургъа тарт алып]: тл
[ъл]; аа [а]

Тышгъариден къурдашынгны мунгайтма.
[тышгъаридэн къурдашынгы мунгайтма]
Герекли сёзюнг сувдай бетге бюрк,
[гэрэкли соьзуьнг сувдай бэткэ буьрк]
Гете алгъан сонг, артын къарап, сонг айтма.
[гэт алгъан сонг артын нгарап сонг айтма]
Ювугъум деп ятгъа сёзюнг англатсанг,
[йувугъум нэп йаткъа соьзуьнг англат-
цанг]: тс[цц], [тц]

Гюн геталмай, досдан душман табарсан.
[гуьн гэталмай досдан душман табар-
сан]: н, г [нг]

Къардаш ташлап, къурдашына инангъан
[къардаш ташлап къурдашына инанган]
Къарагъайдан балта оьтмесдей чор табар.
[къарагъайдан балт оьтмэсдэй чор табар]

Тюелери мингге етсе де,
[туьйэлэри мингэ йэтцэдэ]
Тенглилерден шону башы оьтсе де,
[тэнглилэрдэн шону башы оьтцэдэ]
Тийишсиз халкъны артындан сёйлесе,
[тийишсиз халкъны артыннан соьйлэсэ]
Тенгири сагъа тюз бакъмас.

[тэнгири сагъа туьз бакъмас]



Ачувланмай гёз бакъмас.

[ачувламмай гоъз бакъмас]

Тенгири тюз гёзюнден бакъмаса,

[тэнгири туъз гоъзуьннэн бакъмаса]

Дюньясында пашманлыкъгъа ер табар,

[дуюнйасынна пашмаллыкъкъа йэр табар]

Ахыратда азап булан кёр табар.

[ахыратта азап пулан коёр табар]

3.1. Тюпдеги текстни язылгъан кююнде охугъуз. Транскрипциясына гёре тюз язылышын беригиз.

[эдил сувлар башларынна булгъанса

йагъасынна къуйу гъассанг тонгармы

чинарлар бэллэриннэн чорт цынса

темирлэрдэн къыршав тартца чыдармы

туъз тиллэгэ тэрс къаламлар баткъан сонг

гъай инсаллыкъ сэннэн пайда чыгъармы]

3. 2. Тюпдеги жумланы чебер охугъуз. Транскрипциясын этигиз.

Бу иш Юсуп Акаев лётчиклер гъазирлейген училищеге тюшме айланагъанда болса да, бизге ол капитан чин де, Совет Союзуну Игити деген макътавлу атны да алгъанда билинди.

3. 3. Къумукъ тилде орфоэпия нормаланы сакълауда сёзлени ичинде ёлугъагъан аваз башгъалыкъланы мисаллар гелтирип англатыгъыз.

4. «Огъ» деген уьнлюкню жумлада къолланышын англатыгъыз.

4.1. Огъ, не арив иш болгъан! (къуваныв, сююнч, гъайранлыкъ).

4.2. Огъ, не яман иш болгъан. (гъёкюнюв, къызгъаныв).

4.3. Огъ, не иш этип къойгъансан?!

(къайгъырыв – къызгъаныв).

4.4. Огъ, ялкъгъанман бу ишден! (къагъарланыв, къзапланыв).

4.5. Огъ, амалсыз! (языкъсыныв, ортакъчы болув).

5. Жумлаланы тюз интонация булан (аян, ачыкъ, чебер) охугъуз.

5.1. Гъабас эришесиз, уланларым! Къаракъушну мен урдум.

5.2. Гъы, эшитемисен, Али, бу яшланы багъасы ёкъ деймен.

5.3. Озокъда, бизин булан сен де гележексен.

5.4. Бир гюн (ондан берли хыйлы сув акъгъан) бизин абзаргъа бир атлыгирип гелди.

5.5. Огъ, къырда бир янгур ява дагъы!

5.6. Гъей, халкъ! Бугюн юртубуз учун жаныбызны аямайыкъ.

5.7. – Бу ручка сеникими?

– Тюгюл, Патиматныки.

5.8. – Ёкъ! Мен пашманлыкъ не экенни де билмеймен.

5.9. Дюр, сен къалгъансан гъали бизин уьйретме!

5.10. Ёкъ, мен сени булан рази тюгюлмен!

5.11. «Бизге оьлме чола ёкъ».

5.12. Мен дюр, мен дюр, мен дюрмен,

Къарткъожакъ деген эр дюрмен!

5.13. «...Тавланы алашаракъ туманы,

Аталаны арслан тувгъан уланы!»

5.15. Бола бусанг болат орнат къашынга, Болмай бусанг явлукъ байла башынга!



Къумукъ адабият дарсларда поэзия асарны чебер-маъна якъдан чечив

(А. Гъажиевни «Булакъ» деген шиърусуна асасланып)

Белгили кюйде, орта охув ожакъларда юрюлеген къумукъ адабият дарсларда поэзия, проза, драматургия тармакъларда яратылгъан асарлар гечиле. Гъар тармакъда яратылгъан адабият асарны чеберлик алааматлары уйренивюню озтеречелиги барлыгъы ачыкъ. «Бизин тилни» 1-нчи номеринде биз бу масъалагъа проза асарны, ачыкъ этип айтгъанда Камал Абуковну «Мен гюнагълыман, Марьям» деген повестин мисалгъа алып тергев бакъдыргъан эдик. Ругъаният Мусаеваны журналны 4-нчю номеринде чыкъгъан макъаласында буса поэзия асарны чечивге (анализ этивге) байлавлу пайдалы методика ёл гёрсетивлери берилген. Биз де бу макъалабызда поэзия асарны чебер-маъна анализин этив булан байлавлу масъалагъа азындан уьч себепни гёз алгъа тутуп тергев бакъдырмакъны тийишли гёрдюк.

Биринчилей, поэзия тармакъда яратылгъан асарлар авуз яратывчулугъубузну ва язывлу адабиятыбызны къайсы девюрюнде де санап якъдан да, сан якъдан да алдынкъны алып юрюген. Къумукъ адабиятдан школалар учун гъазирленген охутув китапларда да биз, шексиз кюйде, шо гъалны гёрме болабыз.

Экинчилей, адабият дарсларда поэзия асарны уьстюнде иш юрюлегенде, кёбюсю гезиклерде тергев асарны ичделигине ва маънасына бакъдырылып къала, ону чеберлик яны буса «унутулуп къала». Озокъда, поэзия асарны чечегенде (анализ этегенде), ону ичделиги ва маънасы тергевсюз къалма тюшмей, гъатта шо ишсиз асарны чеберлигини уьстюнде толу кюйде ишлеме де бажарыл-

майгъаны англашыла. Буса да муаллим поэзия асар, инг биринчилей, чебер асар экенин даим эсинде сакълап турма тюше, шо саялы да ону (асарны) чеберлик алааматларына бакъгъан якъдагъы ишни даим баш тергевюнде сакълап турма тюше.

Уьчюнчюлей, Ругъаният Мусаеваны оьрде эсгерилип гетген макъаласындагъы методика ёл гёрсетивлерде поэзия асарлардан алынгъан конкретли мисаллар ёкъ, шо саялы да макъалабыз биз оьзюне тергев бакъдырагъан масъалагъа бир ачыкъ мисал, уьлгю болур деп умут этме сюебиз.

Къумукъ адабият дарсларда гъар класда поэзия асарланы тюрлюлери гечиле: шиър, поэма, шиър къайдада яратылгъан роман. Оьлчев якъдан алгъанда уллу болмайгъанына гёре, шиърлар аслу гъалда школалар учун гъазирленген охутув китаплагъа (хрестоматиялагъа) савлай алынып къошула, оьлчев якъдан уллу асарланы (поэмаланы, шиър къайдада яратылгъан романланы) буса янгыз гесеклери берилип къала. Шо саялы да муаллимге оьлчев якъдан уллу поэзия асарланы гечегенде, бирдокъда хрестоматия булан тамамланып къалма ярамай. Озокъда, бир дарсны (гъатта бир нече дарсланы да) ичинде поэмаланы, романланы охуп битдирме, оланы чеберлиги, маънасы, ичделиги, келпетлери булан байлавлу ишни толу кюйде юрютме имканлыкъ болмайгъаны англашыла. Булай гезиклерде муаллим охувчулар дарсдан тышда чебер асарны оьзбашына охусун, ону уьстюнде ишлесин учун, дарсда ону инг де къужурлу, охувчуланы тергевюн тартагъан, оларда асаргъа бакъгъан якъдагъы



иштагылыгын тувдурагъан ерлерин айырып алып ишлеп бажарма герек. Шолай иш гечилеген адабият асарны айрокъда чеберлик янлары булан байлавлу кѳп юрюлме тюше.

Гъали биз поэзия асарны чебер-маъна якъдан чечивюню (анализ этивюню) уългюсюн Анвар Гъажиевни «Булакъ» деген шиърусундан таба гѳрсетме къарайыкъ.

Дагъыстанны халкъ шаири Анвар Гъажиевни «Булакъ» деген шиърусу анадаш адабиятыбызны тарихинде бугюнлеге ерли пагъму ягъындан оъзюне тенги ѳкъ Йырчы Къзакъгъа багъышлангъан. Эсгермеге герек, адабиятыбызны классигини чебер келпетин яратывгъа кѳп кѳумукъ язивчулар тергевюн бакъдыргъан: Абдурагъман Къазиев, Аткаъай, Ибрагъим Керимов, Шарип Альбериев, Бадрутдин, Абдулла Залимханов (Бугленли) ва ш.оь. Бу масъаланы гъатта башгъа адабиятланы вакиллери де тергевсюз къоймагъан. Масала, Роман Фатуев орус тилде повесть, Ибрагъим Гюсейнов лезги тилде поэма яратгъан. Амма Йырчы Къзакъны чебер келпетин яратыв булан байлавлу масъалада Анвар Гъажиевни оъзтеречелиги – ол бу масъалагъа бир асарын тюгюл, асарларыны бир бѳлюгюн (циклын) багъышлагъан. Амма шаирни оъзюню гъакъында лакъыр юрюлеген масъалагъа багъышлангъан бир асары да оъзгесин не ичделик, не чеберлик, не маъна, не гѳлем якъдан такрарламай; ону гъар асарында бу масъалагъа бакъгъан якъда янгы, оъзтерече янашыв сезиле.

Анвар Гъажиевни шиърусуну, инг биринчилей, аты охувчуну тергевюн тарта – булакъ. Асарына булай атны сала туруп, автор аллегориялы чебер къуралдан пайдалана, демек Йырчы Къзакъны яратывчулугъуну даражасын, агъамиятлыгын, зорлугъун гѳрсетмек учун, ол гъар къайсы инсангъа да сыйлы болуп токътайгъан, оъзюсюз бирдокъда яшав бажарылмайгъан англавну (сув чыгъагъан булакъны) ала. Алданокъ эсгерип къояйыкъ, аллегориялы чебер къурал янгыз

шиъруну атында тюгюл, бютюнлей асарда, ону гъар сатырында дегенлей сезиле.

Шиърусуну биринчи дѳртлюгюнден тутуп Анвар Гъажиев булакъны суратлавун бере. Дѳртлюкню уъчюнчю сатырында шо булакъ нечик-мечик буса да тюгюл, оьтесиз тамаша, «йырлап агъып тербейген булакъ» экени ачыкъ бола. Автор шоллукъда охувчусуна «булакъ» деген англавну Йырчы Къзакъ булан байлавлугъу барны гѳрсетме гирише: йырлап – Йырчы. «Булакъны» экинчи дѳртлюгю буса шо байлавлукъну бирден-бир теренлешдире. Бу дѳртлюкде автор адабиятыбызны классигини келпети булан туврадан-тувра байлавлу белги (символ) маънасы булангъы сѳзлени къоллай: кѳмуз (Йырчы Къзакъ оъзюню йырларын чертип йырлагъан согъув алат), бугъав (Йырчы Къзакъ: «Бутларыбыз бурма бугъав бувнагъан»).

Бир бокъурай, яшав йимик,
Бир тына халкъ мунгудай.
Бир кѳмуз къыл болуп сѳйлей,
Бир бугъавдай зынгырлай.

Асарны къап ортасы болуп токътайгъан алтынчы дѳртлюгюндеги «Къзакъ булакъ» деген сѳз тагъым буса Анвар Гъажиевни булагъыны да, Йырчы Къзакъны да арасындагъы байлавлукъну гѳрсетеген бир мюгъюрдей болуп токътай.

Булакъны суратламакъ учун, шаир кѳп къужурлу чеберлик къуралланы, табиятны суратлавларын тапма бажаргъан. Шу пикрубугъа мисал гъисапда шиъруну бешинчи дѳртлюгюне тергев бакъдырып къарайыкъ:

Тавлар гюленткилер салып,
Таллар уъстюн оьртеген.
Ону жанлы сюзюк суву
Ошай язгъы эртенге.

Анвар Гъажиев булакъны даражасын, агъамиятлыгын, зорлугъун сатырдан-сатыргъа гючлендире юрюй. Булакъны шолай сигърулу гючю бар чы, гъатта о «гѳзден къоркъув къачыра!». Булакъны даражасына, ону сигърулу гючюне мюкюр болгъан халкъны арасында гъатта «ятып ичген йырчы болар»,



«уртлагъан ёл табар» деген инанывлар да бар (бу инаныв сатырлар маъна, къурулуш ягъындан алгъанда халкъ авуз аратывчулугъу-бузну айтывлар деген тармагъына парх берегенине де айрыча тергев берейик).

Булакъны келпетин ярата туруп, аллегориядан къайры да, автор дагъы да кёп тюрлю чеберлик къураллардан уста кюйде пайдалана: эпитетлерден (зор ташлар, жанлы сюзюк сув, къургъакъ ерден чыкыгъан булакъ, къазакъ булакъ, тав сыртлар, эркин авлакъ), тувра тенглешдиривлерден (яшав йимик, къомуз кыыл болуп, йыргъа толгъан юрекдей, юрекедеги тилекдей, ошай язгъы эртенге, тилчигиме тюртген йимик, биздей кёплер), жанландырывлардан (йырлап агъып тербей булакъ, гюн кирине сувунда), къаршы салывлардан (гече де – гюн де, бир бокъурай – бир тына, татли – аччы, мен – кёплер) ва ш.оь.

Анвар Гъажиевни «Булагъыны» аслу маънасы, биз ойлашагъан кюйде, шиъруну онунчу дёртлюгюнде (ахырынчы дёртлюкню алдындагъысында) жамлашып берилген. Автор, бирдагъы керен де аллегориялы чеберлик къуралдан пайдалана туруп, Йырчы Къазакъны пагъмусуну зорлугъун, ону асарларыны чеберлигини оьр даражасын, маънасыны теренлигин гёрсетме бажара.

Чомгъан да кёп, чомулгъан да,
Чакъ иссиде эринмей.
Сувун тапгъан гёрюнсе де,
Тюбюн тапгъан гёрюнмей.

Бу дёртлюкдеги гъар сёзню дегенлей гёчюм, тюп маънасы бар: чомгъан да, чомулгъан да – ахтаргъан да (Йырчы Къазакъны яратывчулугъун, асарларын); сувун – Йырчы Къазакъны яратывчулугъун, асарларын; тюбюн – Йырчы Къазакъны яратывчулугъуну, асарларыны теренлигин.

«Булакъны» ахырынчы дёртлюгю адабиятыбызны классигини яратывчулугъуну агъамиятлыгъы бир заманда да кемимежек, ону варислигинден энниден сонг да кёп-кёп наслулар пайдаланып туражакъ деген къатты инамлыкъ булан тамамлана.

Бу булакъдан бизден сонг да
Биздей кёплер ичерлер.

«Булакъдан... кёплер ичерлер» деген сёзлени де «Йырчы Къазакъны яратывчулугъун кёплер ахтарарлар, ону варислигинден кёплер пайдаланарлар» деп англама тюше.

«Булакъ» деген шиъруну ритм къурулушу да бираз тамаша экенине де тергев бакъдырайыкъ. Белгили кюйде, анадаш поэзиябызда шиъру сатырларда аслу гьалда эки тюрлю оьлчев мердешленип гелген: етти бувунлукъ ва он бир бувунлукъ. Анвар Гъажиев оьзюню бу асарында шо мердешден бираз тайыша. Ачыкъ этип айтгъанда, шиърудагъы дёртлюклени 1-нчи ва 3-нчу сатырлары кьумукъ поэзияда кёп аз ёлугъагъан сегиз бувунлукъ оьлчев булан, 2-нчи ва 4-нчу сатырлары буса етти бувунлукъ мердешли оьлчевден амалгъа гелген.

Анвар Гъажиевни «Булакъ» деген шиърусуну гъакъындагъы лакъырны шулай гьасиллер булан тамамлайыкъ:

1) шаир оьзюню бу асарында адабиятта (янгыз кьумукъланыкинде тюгюл) гёрмекли ерни тутуп гелеген масъалагъа – Йырчы Къазакъны яратывчулугъуну зорлугъун, оьр даражасын, теренлигин гёрсетивге тергев бакъдыра;

2) оьзю Анвар Гъажиев бу масъалагъа инг де кёп тергев бакъдыргъанлардан санала;

3) «Булакъ» деген шиъру шаирни адабиятыбызны классигине багъышлангъан асарларыны арасында инг де гёрмеклисинден бириси;

4) асарында Йырчы Къазакъны яратывчулугъуну зорлугъун, оьр даражасын, теренлигин гёрсетмек учун, автор оьтесиз къужурлу чеберлик къураллардан, айрокъда аллегориядан уста кюйде пайдалангъан.

Бир-бир яшланы ва уллуланы суалларына жаваплар

Простой адам деген сёз къумукъ тилде бармы экен?

– Бар = саяв адам. Простой халкъ демек буса: къара халкъ, ишчи-сабанчы демек.

Актив, активный, активист деген сёзлер газет-журналларда кёп ёлугъа, бизде шо сёзлер ёкъму?

– Бар, озокъда, бир тюгюл беш де: жагъ, жигерли, гъаракат, гъаракатлы, къаст, къастлы. Бу сёзлеге маъна якъдан ювукъ бирдагъы бир сёзюбюз бар: сипте, сиптечилик – инициатива, инициатор.

Активныйны да, передовойну да не башгъалыгъы бар?

– Активный – гъаракатлы, къастлы, передовой демек буса – алдынлы демек бола.

Сынгар деген сёзню эшитгенмен, тек маънасын англамайман. О не деген бола?

– Сынгар демек – ошавлу, бир йимик (подобие, аналог, равнозначный) демек бола.

Методика деген сёз тилибизде болмай къалма кюй ёкъ. Огъар не деп айтыла?

– Бар ва огъар усул, къайда, къайза деп айтыла.

Группа, группа дейбиз, къумукъча шону нечик айтма болабыз?

– Группа демек бизде – гюп, табун, гюрме, гюрем деген сёзлер булан айтыла.

Патриот деген орус сёз де кёп айтыла, ёлугъа, ону къумукъча нечик айтмагерекбиз?

– Неге болмай, бар. Ону сынгары, эквиваленти – элсюер демек. Олай дегенде, не патриот демек – элсюймес бола.

Дынкъы ва дыркъы бир маъналы сёзлерми не де тюгюлмю?

– Тюгюл: дынкъ демек – яшыртгъын ой, пикру, гъаракат демек. «Не билейим юз дынкъы бар ханланы» деген Йырчы Къазакъны сёзлери шону аян этип тура. Дыркъы демек буса – кемчилиги, чирчиги = порок, изъян, брак демек бола.

Окъжаяны йиби, къылы, тасмасы деп айтыла. Ону ортакъ маъналы сёзю ёкъму?

– Бар, биринчилей, йип, къыл, тасма ва

башгъалары шо неден этилгенни англата.

Ону умуми аты бырынгъы халкъ йырларында ёлугъа; кирекей деп, русча – тетива демек.

Шпора деген рус сёз бизде болмагъан, неге тюгюл, бизде ону булан ат гъайдамагъан дейлер. Шо гертими?

– Тюгюл. Тап бырында тюрк асгерлер гъатта къачагъанда да, окъжаялар булан, атгъа терсине де минип, душманлагъа атыша болгъанлар. Атны къуваламакъ учун буса шо шпораланы бир къайдасын къоллагъанлар ва шогъар къыжыра деп айтыла гелген.

Эшекге ер салмас дейлер, мен буса бир гезик ялангъач агъач ери булангъы эшекни гёргенмен. Шогъар да ер дейми?

– Айтмай – къайма дей (къайтыкъ деген сёзден баш ала).

Некъадар ва не къадар деген сёзлени бири неге айрыча языла?

– Неге тюгюл де олар маъна якъдан (лексика-семантика) башгъа-башгъа сёзлер.

Некъадар демек – наоборот демек бола; не къадар, не къадарда демек буса – нечакъты, не оьлчевде, не даражада демек бола. Мисал учун. Шо пикруну ол шолай айтмады, некъадар айтды. Ва: фермер бу йыл не къадарда тюшюм алды (в каком количестве, сколько).

Къарув ва къарыв деген сёзлени башгъалыгъы бармы?

– Бар: къарув – гюч, къуват (сила, мощь) демек;

къарыв, къарыв къайтармакъ демек буса – терс, тирев, къаба (грубо) къаршы сёйлемек демек бола.

Ата-анагъа, уллулагъа къарыв къайтаргъан авлетден Аллагъ сакъласын деп шолайлыкъгъа айтыла.

Мунда ва мунна деген сёзлени башгъалыгъы бармы?

– Бар: мунда – шу ерде (здесь) демек; мунна буса – атны ал сырт бёлюгю – загорбок демек.

Снежинка деген сёз бизде ёкъму экен?

– Бар – огъар яркъма деп айтыла.



Йырчы Къазакъны асарларыны сёзлюгю

Бу йылны декабр айында хасавюртлу муаллим, тилни ахтарывчу Ибадулла Гъажиев «Абусупиян» деген издательствода уллу шаирибиз Йырчы Къазакъны шиъруларында ёлугъагъан эсги, англама четим сёзлени ва сёз тагъымланы сёзлюгюн чыгъарды. Журналыбызны бу номеринде шо сёзлюкню кысыгъартылгъан вариантын беребиз.

Гъалиги орта школаны инг аслу масъалаларындан бириси – школада къумукъ адабият дарсны юрютюв къайдалары (методикасы). Неге тюгюл де, бу умуми масъаланы бир-эки яны болса тюгюл, бугюнлеге ерли кёп янлары ахтарылмай къалып тура. Шолардан язывчуланы асарлары булан байлавлу сёзлюклени эсгерме болабыз. Йырчы Къазакъгъа гелгенде буса, бу масъаланы агъамиятлыгъы дагъыдан-дагъы артыкъ болуп чыгъа: бу сёзлюк инг эревюллю шаирибизни асарларын англама, шоланы теренлигине тюзюнме кёмек этегенден къайры да, ана тилибизни гъалиги девюрюнде къолланмайгъан болгъан, эсгиленген сёзлерин англама, демек тилибизни тарихи булан байлавлу бир-бир четим масъалаланы да чечме кёмек эте. Къумукъ тилни теренден билеген, орта школада ва Хасавюрт педколледжде къумукъ тил ва адабият дарсланы юрютген сынавлу муаллим Ибадулла Гъажиевни бу ахтарыв иши муаллимлер, ана тилибизни тарихи ва Йырчы Къазакъны яратывчулугъу булан иштагъланагъан гъар кимге де пайдалы чыгъажагъына шеклик ёкъ.

Агъарагъим Солтанмуратов, Дагъыстан

пачалыкъ университетни дагъыстан адабиятларыны факультетини заведующийи, доцент.

«Чатакъ йыр»

Чатакъ – сабан арыш башда боюнгагъа ювукъда алдагъы обгюзлени гъайдамакъ учун олтуруш минник (сиденье наверху оглоблей первой пары волов для погонщика).

Гёкге авзун тийдирмей - гёк, яшыл отну ашамай бек арыгъанлыкъны, кыйналгъанлыкъны себебинден демек.

Къотан – кютюр, махи, отар (хутор). Сапарали къотан Хумторкъалини ерлеринде, гъалиги Алмалыны кырында ерлешген къотан.

Ёл тюзмеди ювукъдан – мунда: ювукъ арада, тез арада уйге къайтма бажарылмады, чола болмады деген маънада.

«Дюнъялар башгъа айланса сюебиз»

Бийим, бий – бек, есим, хожайыным (удельный князь).

Герзели – гъали Мычыгъыш Республикада Дагъыстанны дазусуну кырындагъы юрт, алдын Хасавюрт округгъа гире болгъан.

Бугъавлангъан атлар – темир кишенли атлар (лошади в железных путях).

Нарт да бар – гючлю, къуватлы, зор къаркъаралы атлар сакълавчу, къаравулчу эр де бар.

Къысгъа аякълар – кызылар, тиштайпалар, къатынлар деген маънада.

Дарай-дурай опуракъ – тафта къумачлы багъалы йыртыллавукукъ опуракъ.

Асырагъан хынжалланы кынама – аявлап сакълагъан хынжалланы чарлама, итти этме.



Яв, явгъа – мунда давгъа, урушгъа, ябушувгъа, чабушувгъа демек.

Карас – абзарда ат байлайгъан къазыкъ (столб-коновязь во дворе).

Матарбыз – ат байларбыз.

«Батыр булан къурдаш бол»

Чабувуллар алды къылычлы – гъужум, чабушув, уруш алды къылычлы (атакующие впереди сечи мечами в руках, готовые отразить врага).

Манг болмас – мунда: адашмас, бюдюремес, къайпанмас, тартынмас демек.

Яманлар явда язылмас – табулмас, кеме-кешмес, макъталмас.

Яман чюй алмас – чюелмес, осал болмас.

Чагъылышгъан гюнюнде – савут чакъгъан, атгъан, ябушагъан, тартышагъан, чабушагъан гюнюнде.

«Эренлер деген булан эр болмас»

«Оъктемлик булан эрлер тёр алмас» – абурланмас, оърлюк алмас, макъталмас.

Аргъумакъ – жынслы, бек чабагъан, югрюк ат.

Ябу ат – осал, ябагъы ат.

Ер гиши – эсгик, осал, тарыкъсыз гиши.

Дер гиши – айтар гиши -? Не де - эркин, чомарт, сахават гиши -?.

Осаллар согъуп сёйлер молундан – тюртюп, макътаньп сёйлер.

Баламан – уьфюрюп согъагъан музыка алат.

Къатыш – къатышгъан, къошулгъан, къошулчан, булгъангъан.

Къартыкъ – йыбавларда къолланагъан мююз ичги аякъ, савут (рог с вином).

Баллагъа – мунда бал ичкиге (мёдовуха, ныта) демек.

Осаллар согъуп сёйлер молуна – осаллар кёп макътаньп, терс, тиревлю сёйлер.

«Эр герек»

Къайырланып (къагъарланып деп болма герекли) – ачувланып, гъакип, къазапланып,

шамланып.

Къазабындан къумсарып – ачувланып, гъалекленип, юзю агъарып, алышынып.

Таштюлек – къарчыгъа жура къуш (мунда алмас ташдай къатты юрекли демек).

Къансыкътатыр – къан тегер, ерни къангъа бояр.

Сыргъа, сыргъалы – гъалкъа (серьга).

Сытылыр – мунда бошар, янчылар демек.

Адам жинин обтмеге – адамны гъилласындан, макюрлюгюнден, пислигинден озмагъа, утмагъа.

Киришлейин – киришдей бек (как затвердевший гипс крепкий).

Ийленген гюл авузлу тил герек – кюйленген, йымышакъ, йылы, арив, уста сёйлейген татли тил герек.

Тотуркъуш (тавус) – пава, павлин.

Тиш къала – авуз демек.

Сингир – чачузун, чанныр (жила, сухожилие).

Азав биздей – къатты, болат биздей.

Сылыв ат – семизсув, тымырсыкъ ат.

«Къарагъайлар бою къакъ элме»

Къамалышгъан гюнлерде – къуршалгъан, къамавгъа алынган, тюшген гюнлерде (когда в окружении, в осаде).

Къаргъанакъ (оьсюмлюк) – арча (можжевельник).

Къаргъа юдап сынса да – кёп къаргъа ябурулуп къонуп, авурлугъундан сынса да.

Къазархы – окъжая (лук).

Мажар окъ – уьч хырлы окъ (стрела); мажар – мадьяр, венгр.

Окъгъа май тонгса – окъ къолланмайлы, огъар май сюртюлсе, сыланса, ягъылса, къатса.

Чинар терек – чинара, платан.

Генглешсенг – чабушсанг, ябушсанг (сражаться).

Къавгъадан къачгъан булан ий болма – ябушув-чабушувдан, урушдан къачгъан бу-



лан кърдаш, уьюр болма, ювукълукъ тутма.

Ий болма – ёлдаш, кърдаш, ювукълукъ тутма, уьюр болма.

Къыйгъанынга боялма – савут чапгъан, яралагъан, оьлтюрген душманынгны къанына батма, боялма.

Яманлар булан язда хашынма – яманлар булан иш гърме, ювукълукъ тутма

Язиде сагъа яв етсе – эгер де сагъа яш заманында яв, дав етсе, етишсе.

Чагъывчулар – питнечилер, тилчилер.

Чали – гюрен, гъайванлар учун чал (загон для скота).

Къапгъын иш – халбатлы, яшыртгъын иш.

Эмек – авур, аваралы, къыйын кълукъ.

Шамлангъанны – сагъа ачувланып, гизиркленип тирелгенни, чапгъанны.

«Сыйдан тюшдю ойболатлар къылавлу»

Тавда тахдай орунлум – тах еси (хозяин трона, имеющий на горе троноподобный стан).

Нарт – алп, батыр (богатырь, великан).

Халипа – халиф, падишагъ, пача.

Къуни тав – Гуни тав, Гуниб тав.

Оьзден, оьзденлер – эркин адамлар, сабанчылар (независимые от биев крестьяне).

Талавлу юреклер – дертли, къайгъылы, ойлу юреклер.

Ойболатлар къылавлу – хынжаллар тюгюл – итти болат къылычлар (острые мечи).

Гъзъяш кепмей – гъзъяш сорукъмай, кълурмай.

Тюгесмеди (тюгенмеди) – аз болмады, кемимеди, битмеди.

Дин душманны зулмусу – мунда: пача гъкуматны, ону кълулукъчуларыны зулмусу (гнёт).

«Къазанлайын ичибизни къайнатып»

«Къатыкъсыз къара сухар чайнатып» – кълум аш бермей, янгыз сув булан къат-

гъан хыртхырт берип, ашатып.

Кълунан – эки йыллыкъ яш ат.

Кълозалакъ – кълорарба (тачка).

Азабын чекдирип – къыйын азаплагъа, акълубалагъа тарытып (муки, мучения, истязания).

«Тюшдюк темир тузакъгъа»

Эки авуз сёз – аз сёз.

Алмас – алмаз.

Алыслар – йыракъ ер (даль, дальная, чужая, враждебная страна).

Гюл ашналы – гюлдей гёзел кълызардаш.

Худай – Тенгири, Аллагъ.

Дол оьзен – генг Дон оьзени.

Сай урум – оьзенни сай ери, гечив (брод).

Магъамматхан – шавхалны иниси болма ярай.

Саллар байлап гечербиз – аркъалыкълар байлап, плотлар этип, оьзенден оьтербиз.

Жан зар сыкъда – жан зарлы, дертли, къыйынлы гълда.

Гюрен – гъайванлар чалы (загон для скота).

Оьпге салам – оьпгелев, бетлев, хатиржан салам.

Темир тузакъ – темир къапкъун (капкан, ловушка).

Ете алмадым – етип болмадым, етемедим.

Тенгиринден тели тюшюм умутлап – тюшде йимик уллу кёл яхшылыкълар умутлап.

Кълосулушгъан яв да, кълан да ичер, сув шербети багъа учун – гележекде болажакъ татли азат, эркин яшав учун къыйынлыкълар лагъа чыдар демек.

«Уъч йыллагъа мен олжасыз ятайым»

Аманатдыр – мунда аварасын, гъайын, къларавун, кълулугъун тапшурув.

Олжа – къатын (жена, супруга).

Тап алашасын сатайым – къайтмасам, болгъаны, буюргъаны, язгъаны болур.

Тул болсун – тул къалсын, эрсиз къалсын.

Учузлагъа – оьзюнден кемлеге, осаллагъа

суюсе эрге барсын дей.

Асхар тав – къумукъ фольклорда макъ-талгъан инг бийик тав (легендарная сказочная (мифическая) гора у кумыков = Эльбрус – А-К. Абд.-ов).

Отлу бети хумсарса - оту саргъайса, къураса, яни гюз гелсе демек.

Алгъам этсин, арты хайыр болсун деп – умут уызюп, тазиятым тутсун, алгъам охусун, арты хайыр болсун деп тилесин дей.

«Девюр-девюр, питне девюр заманда»

Питне девюр – башалман, башдан-баракъ, булгъавур, пакарсыз, питнели, къавгъалы, къалмагъаллы, пасат заманда (в смутные времена).

Анадаш юз гёрмей – дос-къардашны бетин гёрмейли.

Сырдаш – сюеген, инанагъан адамы, досу, сыр чечеген адамы.

Сёз къоймамакъ – сёз айтмамакъ, сёз айтмай къоймакъ.

Дидарлар – гёзлер.

Тун-туманлы гюн – къара, тунглу туманлы, чарслы гюн.

Мунг – пашман, талчыкълы (скорбный, печальный).

Сыр къарамай – бютюнлей къарамай, ойламай.

Тюрлю черден – мунда тюрлю дертден, къайгъыдан, аврувдан демек.

Зар-зигерли къайгъы къопмакъ – башына авур, дертли къайгъылар, талчыкълар тюшмек.

Кёкюреги хаса кюллюлер – кёкюреги, юреги таза кёплер, адамлар.

Тюллюлер – уявлар, уявулар, эсин тас этмегенлер.

Шава – Бабаюрт районда Терик бойдагъы юрт, шаир шонда йыр ярышларда ортакъчылыкъ этген.

Сейир этмек – мунда: кюрлюкден гезев, йыбав этмек демек.

Шам чырагъы – уллу генг ярыкълы лампа (лампада, люстра).

Шай, къара гюн, дёндюк хаса-мамукъгъа – адаршай бизге, хаса-мамукъдай бошадыкъ, агъардыкъ, тавшалдыкъ.

Оъзенги – ерни айыныны аякъбасагъан темири (стремя седла).

Мисгинлени дюньясы мукъ, тар йимик – ярлыланы, амалсызланы, пакъырланы дюньясы, яшаву авур, тарлыкъда, талчыкъда.

Деврен гетген къар йимик – мунда: кирленип, эсгиленип, ирип гетген къар йимик.

Къол панары – къысматы, талигъи деген маънада.

Девюр сюрмесе – яшав, оъмюр гёрмесе, яшамаса.

Мукъ – ёкълукъ, магърюмлюк (мисал учун, гъакъылгъа мукъ – гъакъылы ёкълукъ).

Аваданлыкъ булан жанын сонг бермес – тегинлик булан, алгъасап, жанын сонг бермес.

Арсар болмакъ – бошамакъ, къоркъмакъ, бюдюремек, тартынмакъ.

Къайгъылары къопгъан сонг – къайгъы-дертге кёп тарып оырчюкген сонг.

Кёкюрекден кёплеп чыкъгъан дертидир – тешип, ырып чыкъгъан талавудур.

«Агъ! деген булан артмай кёмеклер»

Гюбе – челтирли темир дав гёлек (кольчуга, панцирь, латы).

Дертлер кёплеген – кёп дертлер.

Гюбе дертлер таркъалмай – темир гюбедей авур дертлер аз болмай.

Таякъ къаз – бир аякъдан тургъан къуш, къаз; къуллукъ кютме белсенген, гъап-гъазир адам демек болмакълы.

Тул дюнья – мунда: ессиз дюнья демек-дир.

Ялдап – оъзенден къыркъып юзюп чыкъмакъ.

Парз – борч (обязанность, долг).

Азирейил азав бизли, дёрт гёзлю – уллу



къатты бизли, дёрт гёзю бардай бек гёреген.

Ол хужудан ялдап нечик обътейик – атны алын тутуп да, кьыркъып юзюп нечик обътюп боларбыз.

Саргъалгъан бетлер – саргъайгъан, азгъан бетлер.

Сан минг эммеклер – гьисапсыз, санавсуз авур аваралы кёп къыйынлыкълар.

Къарыв (къорув) – мунда мюлк, къалкъы (кров) деген маънада.

Къамалмагъа ойтаны талсыз, ормансыз – яшынмагъа ойтаны уьлкюсюз, терексиз – ачыкъ ер.

Орманы мукъ – мунда сийрек демек (скудный).

Савутсуз сагъалашсанг – савутсуз сенгеменге чыкъсанг, тартышсанг, ябушсанг ишинг бузукъ.

«Жан агъалар, сизге дуа аманат»

Сизге дуа аманат – оьлю-санлы оьзлеге дуа охумакъны аманат эте, тапшура.

Дин харап – дин пасат, пуч, зая.

Ярым пара ёкъ – гьеч пайда ёкъ.

Тил тала – авуз демек. (Тил аврув, дерт чайнатдыралар – А-К. Абд.-ов).

Оьчге согъалар – оьчлю, ачувлу болалар, тебелер, уралар.

Карапчи – уручу дейлер (ногъай тилде – карак, каракчи).

Лакъум къад катабна къара мунг калам – сизге язаман къара мунг (пашман) кагъыз.

Сизге етсин деюб мина минг салам – сизге етсин деп, бизден минг салам.

Жумла алам – бары дюнья халкъы, махлукъ, кюллю халкъ (народ, массы).

Къазакъ таман кьылды тюркюн шону учун – тюрк, динли шиъруларын язды.

«Кант эте деп айып этме ярамас»

Дидарлар – гёзлер, бет, сыпат, юз.

Тиз – тобукъ, тобукъ урчугъу (колена).

Чарс гюнлер – бузукъ чакълы гюнлер (непогода, невзгода).

Хаса гюнлер – атив, шат, насипли гюнлер.

Артылады нюр булан – нюр шавласын яя эди (нюр - божественное сияние).

Ичлер толгъан чер булан – дерт, талчыкъ булан.

Шынжырын шек-шегине матайлар – бувун-бувунун чырмап-чырмап байлайлар (шеклик гелтирегелге, инамсызлагъа демек болма да ярай).

Шылбыр – ял кьылдан, чачдан этилген, эшилген аркъанлы шынжыр.

Гюнлери гюез (гюез) – чарс, тунг, кёк ябулгъандай гюнлер. (Гюевлю, къайгъылы гюнлери – А-К. Абд.-ов).

Ёллары закъум – акъубалы, агъулу, увлу ёллар.

Гюнлери гююш чортлагъа – гюнлери атив яманлагъа.

Сант айлар – узакъдан, аста, инживлю, ялкъывлу гетеген айлар.

Буракъ ат – уйдурма (сказочный) ат – Пегас.

Чат – бут ара (пах).

Кана – гюн тиймейген ер, тав бет.

Серменгенде буракъ къолгъа тюшмесе – узатылгъанда, хармангъанда къанатлы, чалт, югюрюк ат къолгъа гелмесе.

Селпинип чыкъмакъ – тебинип, къакълыгъып, чалт чыкъмакъ.

Ебе – 1. ебе – ат.

2. ебе – окъ (стрела).

3. ебе – къазыкъ, къазыкълы бару (острог).

Ебелер енген бизин узакъгъа – къазыкъ барулу туснакъ (острог демек).

(И. Керимов «ебе» сёзню бир маънасын – бырын тюрк тилде къазыкъ демек деп бере).

«Гъей, уланлар, оьмюрюгюз онг гетсин»
Гезде – йыбав (гулянье).

Шабагъат, шапагъат – савгъат, яхшылыкъ.

Шамланмакъ – белсенмек, ругъланып, ачувланып, чалт иш, гъазирлик, гъаракат гёрмек.



«Балам! десе бавур эти ачийгъан». бет 60.

Эрикгенде – мунда: безгенде, инжигенде, ялкыгъанда демек.

Отлукъ ташлар – чагъыв ташлар (кремень).

Азав болат тишим ёкъ – болатдай къатты азув тишим ёкъ.

«Гѳргенибиз юрекlege сыйышмай»

Ал безеген – кызыл чечеклер безеген.

Гѳкчеклим – гѳзелим, аривюм.

Айсыйлым – айдай сыйлым, аявлум.

Сел чапмас – сел сюрлюкмес (сель, лавина не спадѳт, не снесѳт).

«Эммеклерим гелип тюше эсиме...»

Къор болгъур хомузум – ер болгъур, сѳгюлгюр, хорлангъыр.

Эммеклерим – аваралы, кыйынлы гюнлерим, ишлерим.

«Аргъумакъдай асав эрlege»

Аргъумакъ – сыйлы жынслы, макъталгъан, бек чабагъан, югюрюк ат.

Айры тизден югюнюп – тобукъдан туруп, чѳгюп (став на одно колено).

Елисе де – еликсе де, къутурса да, шашса да.

Алтынлы тах – золотой трон (Золотая орда).

Азирейил – ангел смерти,

«Бутакълагъа бѳртюп чыкыгъан бюрлерим»

Ер бавуру – топуракъны кърны, ичи.

Тармакълары – тамур бутакълары (разветвления корней).

Йип булан ѳрмелемек – уллудан алып тикмек, ялгъамакъ.

Терс къаламлар – терс, гъакъсыз, ялгъан, яманлап язывлар.

«Ойлагъан сайын бизге ой бола...»

Худай – Тенгири, Аллагъ.

Алысларда – йыракъларда (в дальней чужой стороне).

Мунгайгъан – пашман болгъан.

Мунглюкъ хапгъан – пашманлыкъ, талчыкъ тюшген.

Сел чапгъан – сув, хав чапгъан (поток, разлив, лавина, сель).

Ахмах елеп, мал тапгъан – талавурчу гъайгевлер бай болгъан.

Торгъай кыуш – жаворонок.

Янтая чапгъан явдан яв болмас – суйсунмейли явгъа чапсанг, устынюлок алмасан.

«Бары да зат бар Къзакъны эсинде...»

Инсап, инсабым – адамлыгъым, тюзлюгюм, ягъ-намусум.

Гъакъ гысабым – чотум (имею свои сѳты).

Агълары – зулмуну авурлугъундан, кыйынлыкълардан этилеген агъ урувлар

«Насип»

Къраланы – яманланы.

Къастлысына – къраршысына, душманына.

Касип – ярлы, амалсыз, насипсиз.

Хорлукъ – илыкъ, шарайыплыкъ, гѳзден тюшюв (позор, срам, унижение).

Гъакылллары етип арслан тутса да – гъакыллы болуп нечакъты кыоччакъ ишлер бажарса да демек.

Насип чаяр кѳп гюнагълы насланы – насип тазалар кѳп гюнагълы, айыплы яманланы.

Хас, хаслар – яхшылар, таза юрекли, асил адамлар.

Авур аслам пул болсун – кѳп, эркин акъча болсун.

Яревке сѳз – сюркюч, ялагъай сѳз (льстивые, угодливые слова).

«Заман бизге гъали шулай айлангъан...». бет 80.

Гър-бир гысап барып малгъа байлангъан – бары ишлер байлыкъ булан байлангъан.

Авур-аслам мал – кѳп мал, байлыкъ, девлет.



Жангъа тартып сёз айтмай – жан сую-
мейген, намусуна тиеген, ушатмайгъан, чан-
чып-тюртюп, яман тиеген, сёгюв сёз айтмай.

Иш тизивде оърден юрек тутмагъыз – иш
тюзелгенде, онгарылгъанда орайып, хохай-
ып, оьктем болуп юрюмегиз.

Огъар герек оьз уьюнде оюлса – оьз уьюн-
де чёгюп, пысып, чыкъмайлы олтуруп турса.

«Асхар тав, сенден бийик тав болмас»

Палпан къуш – 1. бала къуш (птаха).

2. къыргъый (ястреб).

Шавшакъ бузлар – оьзенде юзеген ярты
ириген увакъ бузлар (шуга).

Алаша – аргъумакъдан осал, кем, чабыву
аста ат.

Айры тизден югюнюп – тизден туруп, чё-
гюп (став на одно колено, поклонившись).

Тенгсизине – оьзюнден кемге, осалгъа,
оьзюне чер тьогюлге.

«Заман гелир...»

Хорламакъ – сёкмек, гёзден тьошюрмек.

Мурдар итдей – гъарам итдей.

Кёр, кёрю – къабур, къабуру.

Янсав – плесень

«Такъмакъ йыр»

Сыныкъгъан – ягъы сынгъан.

Сёнгюрню – аягъындан турмагъырны,
оьсмегирни, къуругъурну, чиригирни.

Сюдюм таш – сюдюреген сыралы таш
(любовный камень).

Тозулгъан тюмен явлукъ – йыртылгъан,
эсгиленген 10 манатлыкъ явлукъ.

Черленгир – мунда аврувгъа, дертге,
къайгъыгъа тарыгъыр деген оьпгелев маъна-
да (черинг тапгъыр – А-К. Абд-ов).

Сурайыл бойлу гюл сойлу – арив бийик
субай бойлу (красивый, статный, стройный
как ваза).

Тенглинг тутсун черинден – гъар ким оь-
зюню тенгин, тайын, черин тутсун, къолла-
сын.

Бир еринден авлу эди – тордай тешикли,

челтирли эди; ав – тор (сеть, сетка, невод).

Онча тьогюл алдавлукъ – онча алдан-
магъа чакъы зат тьогюл.

Алла къайда – къачан, къайда, Аллагъ
билсин, белгисиз.

Анча тьогюл аллавлукъ – онча алданардай
зат тьогюл.

Белим чечдирди бекден – алдатды, оьзюн
алдыртды демек.

Къылавлу хынжал – итти чарлангъан
хынжал; къылав – заусеница.

Къуш ялавлу къамучу – эшилген къаму-
чуну башындагъы япыракъгъа, къушгъа
ошавлу япалакъ къайышлы битими.

Минг юрегинг – минг тюрлю оюн, хыял-
ларынг.

Бал бюркюп бармакъ хапдым – бал тий-
дирип, сюртюп бармакъ хапдым.

Немкъорай – гъайсыз, гёнгюсюз, тергев-
сюз.

Гюн чырай – гюздеги гюндей тунукъ
юзлю.

Къушлукъ вакъти – эртен булан тьош
вакътини арасы.

Минг тилли – башгъа-башгъа, къуру
алышынып турагъан сёзлю, хасиятлы.

Закъум – ув, агъу, от (яд, зелье, отрав).

Гъакъ башы – гъакълыкъны, тюзлюкню
сюеген башы.

«Гъакъыллы эсин ютмас»

Хатиригиз къалса да, халбат болсун сеси-
гиз – хатиригиз къалгъанны сырын билдир-
мегиз.

Есигиз – мунда Тенгири, Аллагъ деген
маънада.

Илгек сёз – терс, тирев, тюртюв, сёгюв сёз
(грубое слово).

Тенглилерин бий этмес – тенглилерин
оьр, бийдей гёрмес, бийге санамас.

Соргъусуз – соравсуз, бирденден, хапар-
сыздан.

Енгсиз къатынны ий этер – еликли, тын-

главсуз къатынны сабурлу эр тынглавлу, объюне ирия этер.

Сёнгюр – сёнюк, осал, бажарывсуз.

Сюлче - чанчавуч (штык, как штык).

Къолдай къурушуп – къолну бармакъларыдай биригип, юмурукъдай болуп.

Тулпар – 1. аргъумакъ ат. 2. мунда гючлю, къуватлы батыр эр демекдир.

Мундасы (муннасы) – янбашы, ал сырты (холка лошади).

Аркъасы явур буса – аркъасы яралы буса.

Замансыз чал къошдурар – замансыз, эрте чачынгны, башынгны агъартар; чал чач – седина.

«Чапгъан гюн шатлыкъ этмес»

Мукъ боюнлу тар санлар – кюцсюз, къутсуз, осал санлылар.

Арсарсыз – тартынывсуз, чарс, къоркъув билмейген, еликген.

Нёкер, нёкерлер – бийни атлы савутлу къорувчулары (стража, дружина).

Къуюшгъаны къуйма алтын – шильганы атны къуйругъуну тюбюнден объеген гесеги, бёлюгю (похва);

шо гесек тез чиримесин деп, шону дагъана (нержавейка) темир трубкагъа гийирте болгъан, артыкъ байлар шону гъатта гюмюшден, алтындан этдире болгъанлар; къуйма алтын – алтындан къуюлгъан, этилген.

Еркъашы гюмюш яна – лука седла серебром покрывтая.

Тасма – эчки териден гён алатланы тикмек учун этилген тар сызакъ къайыш (тесма).

Авузлугъу дагъана – удила из нержавеющейки.

Элмели – эрмели (армянин).

Пристоп – пристав.

Ажжал – объюм (смерть).

Къайралып – къагъарланып, шамланып (обозлённый, освирепевший).

Абдырамакъ – адамакъ, эсер-месер бол-

макъ (растеряться).

Шагъалайдай айлангъан – булгъанышып, ваягъ ясададай дёгерек айлангъан.

Савутлагъа шайлангъан – савутлагъа серменген, хармангъан, оланы сувургъан, чыгъаргъан.

Къадирленген солтаным – разозлённый Всемогущий Аллах.

Къапулдан балагъ сала – бирден, эсде ёкъ ерден балагъ сала.

Къаны сют йимик окълай – къаны сютдей агъа.

Ойболат – мунда: болат хынжал демек.

«Бавланы балкъып чыкыгъан бюрю эдим»

Къызлай атым энни мени пуч болду – къызлыгъымны алды, зая, хорлады.

Ат къазыкъ – ат байланагъан къазыкъ, багъана.

Ичкъана, ичкъына – агъ, зар чекмек (тяжело переживать, стонать, страдать, изнывать).

Акъ гюнлерим – шат, насипли гюнлерим.

Сыпатыма аччы гёбюк себелей – аччы, ачувлу тюкюрюгюн тюкюре.

Бав буччагъы – бав мююшю.

Тор тузакъда – тор къапгъунда, туснакъда, челтирде.

Сингирлерим – мунда сыйракъларым, бутларым деген маънада.

Сырт бавуру – аркъасы.

Арбаланы ялкынындай чачларым – узун узун чачларым.

Белсенигиз – гъазирленигиз, тебинигиз, урунугъуз, савутланыгъыз.

«Не билейим, юз дынкы бар ханланы...»

Герменчик – шо атлы юртлар кёп, къайсы Герменчик экен?

(Мени гысабымда, Мычыгъышдагъы Курчалойгъа барагъан ёлдагъы Герменчик юрт Къзакъны суратлавуна ювукъ геле. Бугъар М-Ш. Минатуллаев – Агъачавул бийлени гиччи беклиги деген англатыв бере.



Гъалиги Богатыровкакы кырыыйындагы ер – А-К. Абд.-ов).

Гючлюеге геч деп бармакъ солмуken? – бай-бийлеге геч деп тилеп бармакъ тийиш-сиз, гъабас экен, маънасыз экен.

Гюрен – дегерек чал, чыр беклиги.

Алыслардан алмас гелсе ялына – йыракъ-лардан албаслы (гючлю) гелсе ялына. (Сыйлы таш – А-К. Абд.-ов).

Тусари тавлар – бузлу тавлар. (Цунтари тавлар болма багъыйлы – А-К. Абд.-ов).

Дувансыз палан сёзге тынгламакъ – ойлашмай, тергемей, тюзюн билмейли, айтдыкъуйтду, бугътан сёзге инанмакъ, тынгламакъ.

Хариплер – ажизлер, амалсызлар, касиплер, пакъырлар, языкълар.

Сизге тегин тюзюл деп – мунда сизге къаршы, оъч деп англама герек.

Оъзден – байдан-бийден азат оъзтёрече эркин сабанчылар (свободные крестьяне).

Къул, къулар – раб, рабы;

Къараваш, къаравашлар – рабыня, рабыни.

Бугъав булан къантарлап – чырмап, бек кысып, кысыгъа байлап, матап (ноги заковав кандалами, оковами).

Шылбыр – мунда кыылдан, ял чачдан эшилип этилген бек йип, аркъан деген маънада.

Гезетгенинг гесекмикен, молмуken? – гъайдайгъанынг, юртегенинг аз болжалмы, не де узакъ болурмуken?

Гёк атлар гелир гюнлюк ёлмуken? – шаир бир гъавур бийке Райгъанат артындан атлылар йиберип къайтарар деген умут-хыял этип тургъан.

Юз дынкы бар ханланы – юз тюрлю гылла-макюрю, пышдырыкълары, намарт ойлары, ишлери бар ханланы.

Къарагъай терек – лиственница.

Макъар терек – берёза.

Къайырлангъан – къагъарлангъан, ачулангъан, шамлангъан.

Къакъа – тав кысыкъ, учурум (ущелье).

Къол – узун авлакъ, оязлыкъ (лог, овраг, ложбина).

Дол – генг оъзен, уллу, кёп сувлу оъзен (широкая полноводная река).

Ич бушлу – талчыкълы, къайгъылы.

Гюренленген гёк атлардай юрюшлюм – оъктем, оралып юрюшлюм.

Эжелде – алда, тезде.

Къайтар бизин къайгъы енген Шавагъа – къайтар бизин шат, сююнчлю гюнлерибиз оътген, йыр ярышлар оътгерген ерге, юртгъа, элге. Шава – шаир бир вакъти яшагъан Бабаюрт яндагы Терик бойдагы юрт.

Бийдаякъ къуш – кёк къушу, булутларда уя тигеген уйдурма къуш (сказочная жарптица).

Къопгъан ятив – яман тарыгъан, къатты ятив.

Чарс гюнлер – бузукъ, боранлы, сувукъ гюнлер (непогода).

Жан тарлыкъда, чарх сыкъда – жан кысыкъда, кыыйынлыкъда, сан тыгъыслыкъда (душа и тело в тесноте).

Ай артылмыш, гюн батмыш – ай артылгъан, гюн батгъан.

Намус булан ягъ йыгъылып эр ятмыш – ягъ-намусу сынып, сыныгъып эр ятгъан.

Ягъгъа ярым, намусгъа аз – ягъ-намусун тас этген осаллар, яравсузлар, ярахсызлар.

Ашналар гъарай четде – дос-къардашлар пуршавлукълу кыыйынлыкъда, талчыкъда.

Къыйра кылыкъ – терс, кыыйшывсуз, гюнкъа кылыкъ (норов).

Къувзап ятгъан – къуванып, сююнуп ятгъан.

«Абдулмуслим-хан шавхал»

Садагъында сансыз ебелим – къап, къутукъ янчыгъында санавсуз кёп окълум (несметным числом стрел в колчане);



Ебе – кѳанатлы окъ.
Берчини бек гюбелим – гюбе чюю (в коль-
чуге крепкими заклѳеками).
Минглери мингсиз чырайым – минглер-
сиз, багъанасыз, дамгъасыз арив, таза юз-
люм.
Кѳакъма юрюшлю – кѳыр тавукъдай объ-
ктем юрюшлю.
Таштюлек бий эдинг – кѳарчыгъадай,
таш йимик кѳатты бий эдинг.
Бурада – бу арада, мунда, бу якъда.
Азмуш, азгъан сариге асил кѳушлар хор
болду – асил жанлар аврувгъа тарыды, абур-
суз, сари орусгъа хор болду.
Кѳузгъун атлы – яман, кѳаргъышлы атлы.
Увгъан гюн – обьген гюн.
Жангъа жапа чекдирмей – жанын кѳый-
намай, азапламай.
Чатырынг четге тикдирмей – чатырынг
(чертог, шатѳр) чет ерде кѳурмай, яшырмай.
Сылыв санынг – тымырсыкъ, толу са-
нынг.
Сел чапмай – мунда: тербенмей, сюрлюк-
мей деген маънада.
Сингир – жила, сухожилие.
Токъ савру – токъ, толгъан, тымырсыкъ,
сылыв янбаш.
«Яхсайланы яйнап чыкыгъан булагъы»
Уьнем азыгъы – даимлик, гъар заман-
лыкъ рыскысы, ашы-суву.
Дертленген юреклени таркѳаны – юрек-
деги дертлени таяву, басылтагъан кѳмекчи-
си.
Девлетлилени пыркѳаны – барлылардан,
байлардан бир спонсор, меценат.
Кѳул тикдинг – кѳулар жыйдынг, би-
рикдирдинг.
Отавларын – уйлерин, ожакъларын.
Тах ясатып – тах (трон) кѳуруп олтур-
дунг.
Арт абзары – ат гѳезенли аранлым – арт аб-
зарда кѳп атлы аранлы.
Кѳарача бийлер – кѳарача бийлер (кѳтюр,

ярлы болгъан экинчи даражалы бийлер).
Абзары акъ балкыма сарайлым – абзар-
да акълыгъындан балкыыйгъан кѳалалы.
Адамлары алтын-гюмюш чырайлы – арив
ачыкъ, илиякълы юзлю, бойлу, сойлу.
Алтынлы садакъ булан бел бувгъан – бе-
линде алтынлы садакъ булан (на поясе золо-
тым шитым колчаном).
Моллайын тавдай – мол, зор уллу, узун,
обрлю-хырлы тавдай (как огромная гора).
Ителги кѳушдай итенип – тав кѳарчыгъ-
адай гытенип, талпынып.
Ойламадынг солунгдан – янгылыш, терс
ойламадынг.
Чымчырылып чыкымас учун кѳолунгдан
– кѳутгъарылып, сыпкырылып чыкымас
учун.
Кюлпетсизлени уйкен азыгъы – ожакъ-
сызланы, амалсызланы уллу, кѳп, эркин аш-
суву.
Соргъусуз гелсе – соравсуз, гѳзлевсюз, ха-
парсыз, чакырывсуз гелсе.
Гъакъдан тюрлю иш гелсе – Аллагъ бую-
руп иш гелсе.
Чирелип бир четге башын таямас – орай-
ып, жанын аяп, башын яшырмас.
Кѳапултундан – хапарсыздан, кѳаравул-
ланмагъан, гѳзленмеген, яшыртгъындан.
Дуван уй – суд юрюлеген уй, дуванхана.
Агъа – мунда бай-бий, бек (ага, господин).
Минг алмагъан апенди – дамгъасыз, ай-
ыпсыз апенди.
Аресей – Россия.
«Магъаммат-апенди Османовгъа кагъыз»
Солтан карим – рагъмуллу Аллагъ.
Сазгъа сѳз гелишсин – хомуз кюйгедей
сѳз гелишсин, кѳыйышсын.
Керре – керен.
Гъаза (тюрк сѳз) – кѳуванчлы, кепли, шат,
кѳутлу.
Мавлединг, масгъанынг – маканынг, ту-
вуп обьген еринг.
Фамисен (арап сѳз) – обьме тувгъансан.



Фани (арап сёз) – даимлик тюгюл, пана, заманлыкъ яшав.

Аны – ону, шону.

Телден – телефондан, телеграмма булан.

Ялбара гъакъгъа – тилей Аллагъдан.

Ялбара раббим разакъдан – яратгъан Аллагъдан бек тилей.

Болжалгъа гелесен – аз замангъа гелесен, гетме алгъасап.

Мисгин Къзакъдан – амалсыз, касип, пакъыр, ярлы Къзакъдан.

Мавлединг Яхсай – тувгъан еринг Яхсай.

Масканынг гъани? – маканынг, турушунг къайда?

Гъар кесге – гъар адамгъа, гъар кимге.

Гюнлени саймай – гюнлени санамай.

Тюшме хатагъа – янгылышма.

Дюнья фанидир – панадыр, ялгъандыр.

Ахырат бакъы – о дюнья герти, гъакъ дюнья.

Тюген (тюгел) – бютюн, савлай, толу.

Тынгламай сыра – тынгламай бютюн, бир янгыз да, биртде (совсем не слушает).

Хабуша – мунда: эрише демек.

Гъава – мунда: гючлю гъис, гъасиретлик, сагъынч.

Ибрайлар – татарлар. (Ибр. Керимов).

Жилим (йылым) – тор (сеть, невод), татарлар, жугъутлар ва руслар бир торгъа тюшген (все они связаны одной нитью).

Питат гюмюшдей – таза, багъалы гюмюшдей дамгъасыз.

Элден сорасанг, этелер савда – эл, юрт гъакъда сорасанг, савдюгерни гъайында.

Юреклери сан-минг юз тюрлю гъавда – санавсуз тюрлю гъайда, къастда.

Тюкен-очарда – гъатта очар да тюкенге айлангъан.

Хасап базарда – эт сатыв-алыв базарда.

Чегип алгъан суратынг – фото-гравюра.

«Уцуму уллу Хасайбек»

Тасма – эчки териден ярып, гесип этиленген сызакъ тар къайыш (тесъма).

Айын, айыл – ер бегетив, тутдурув, байлав къайыш (подпруга седла).

Боюн чююртмес – пай бермес деген маънада.

Бугъалайын – бугъадай (как у бугая телосложением).

Эки биче беш къырал – оылчевлер?

Кюлпет – 1. уьягълю – семья.

2. кюлпет – иш коллектив.

Хункер – шо вакътидеги тюрк пачасы.

Маскевге хат чегилди – Москвагъа телеграмма язылды, йиберилди.

Къудратлы худаим – Зор гючлю къудратны еси Аллагъ (Всемогущий Аллах).

Алп – нарт, игит (богатырь, великан, герой).

Къувуп етген – артындан елдей чалт етген.

Ян тиркемес нарт – янсыз, янгыз оъзю бажарагъан нарт эди.

Арпынлангъан айгъырым – алпыллап аргъып чапгъан айгъырым.

Сом алтын – золото-самородок.

Дувансыз – төресиз, судсуз.

Доллукъ – мунда: байлыкъ, девлет.

Сардар – наместник.

Османлы топуракъ – Туркия.

Пачагъа уьюрсюн деп – пачагъа бойсынсын, ий болсун, тынгласын, ян болсун деп.

Дон таркъалып – Дон оьзенни суву тартылып, кемип, ону орнунда къан агъыр дей.

Болжаллы боз топуракъ – болжал тартгъан къара топуракъ, артда да гёмюлежек ери.

Алысларда акъ чатырын къуралмай – йыракъларда (Турцияда) акъ чатырын къурма буюрмай.

Алпавутдай келпетли – девдей, нартдай уллу бойлу, санлы, юзлю.

Тарланып жан берер деп – талчыгъып, къыйналып, йыламсырап (в печали, огорчении умрёт).

Абдулкерим САИДОВ,
педагогика илмуланы кандидаты,
Дагъыстан илму центрны
старший илму къуллукъчусу.

Тюз сёйлев къайдалары

[Къумукъ тилни орфоэпиясы]

Белгили йимик, гъар къайсы тилде де сёзлени язылышыны да, айтылышыны да арасында башгъалыкълар бар. Шолагъа тилни ич законлары себеп бола: янаша гелген тутукъ авазлар, бир-бирине таъсир этип, айтылышы алышына, бир-бир тутукълар тюше, янаша гелген эки созукъну биринчиси тюше яда, огъар къошулуп, кёп къысгъа айтыла; кёмекчи сёзлер сингармонизмни (авазланы гелишивю) законуна таби болуп къоллана ва шолай б. Шо башгъалыкъланы, олар неден гъасил болагъанны ана тилни муаллимлери охувчулагъа башлапгъы класлардан тутуп англата гелме герек.

Чебер асарны устьюнде ишлейгенде, ону чечивде аян охув агъамиятлы ерни тута. Бу иште адабият дарсларда кёп кемчиликлер ёлугъа. Мисал учун, янгы дарсны гечегенде бир-бир муаллимлер, текстни яшлагъа охутуп, озлеге айтдырып къоя (яш, уьйде алданокъ охуп, гъазирленип гелсе, ярай).

Муаллим озью охуп англата буса да, ачдырып китапларын: «Къарагъыз», - деп де айтып, охуп йибере. Охуп барагъан кююнде, токътап-токътап, баянлыкълар да бере. Демек, сёзлюк ишни юрютюв ёлу да бузула. Шотайлыкъда, чебер охувну гъис этив, сезив, ону яшлагъа тарбия якъдан таъсири кемий.

Асарны чебер охумакъ учун гъалиги адабият тилни орфоэпия (тюз сёйлев) нормаларын билмеге тарыкъ.

Сёзлени айтылагъан кююнде язылышы на транскрипция деп айтыла. Транскрипци

яда янгыз авазланы англатагъан гъарплар гёрсетиле; эки къабат тутукълар, бир гъарп булан гёрсетилип, устьюне (мунда - тубюне) узун гъыз салына, сёз озью квадрат жаяланы ичинде гёрсетиле. Мисал учун: юккъъа [йуккъа], етти [йэти]; эки де тутукъну гёрсетме де ярай: [йуккъа].

[а] авазны инче къалиби ь булан къошулуп гёрсетиле: Камил [каьмил]. Транскрипцияда уллу гъарплар къолланмай.

Эки сёз къошулуп айтыла буса, олар къошулуп языла яда арасына къысгъа ярты дёгерек (дуга) гъыз салына: бар эди [бар_эди], чаба-ёрта [чаба_йорта].

Къумукъ тил ва адабият дарсларда охувчуланы ва муаллимлени охувунда лап да кёп ёлугъагъан кемчиликлер орфоэпия къайдаланы сакъланмайгъанлыгъындан гъасил бола. Шолардан аслуларын эсгерейик.

1. Нд, нгд, мд тутукълар янаша гелген сёзлерде д гъарп [н] аваз йимик охула: онда [онна], онгда [онгна], орамда [орамна] ва б.

Шу хаталар - лап да кёп ёлугъагъан хаталар. Диктантлар отгеренде де муаллимлер шулай сёзлени язылагъан кююнде охуй. Себеби - яшлар сёзлени айтылагъан кююнде язып къоймасын деп.

2. Нгъ, нггъ тутукълар янаша гелген сёзлерде эки къабат [нг] аваз йимик охула. Язывда оланы транскрипциясы булай бола: онгъа, онггъа [онгнга].

3. Н,г; нг,г; н,къ; нг,къ янаша гелген тутукълар сёзлени ичинде яда сёз тагъымда



биринчи сёзню ахырында, экинчи сёзню башында гелгенде эки къабат [нг] аваз йимик охула: эртен+ге [эртэнггэ], төбен+ге [тоьбэнггэ], зенг+ге [зэнгггэ], тен+ге [тэнггэ], он къол [онгггол], онг къол [онгггол].

4. Янаша гелген къгъ эки къабат [къ], тд эки къабат [т], кг [к] йимик айтыла: Ёккъгъа авзу ачылгъан [йоккъкъа]; гъаккъгъа тутулгъан ялчы [гъаккъкъа]; артда къалгъан утдургъан [артта], [уттургъан]; терекге урунгъан [тэрэккэ]. Бу мисалларда янгырав тутукълар сангырав жутларына айлангъан. Булай алышынывлар болагъан сёзлер тилде кёп бар.

5. Нб, мб янаша тутукълар [м] авазны бере: Борагъан булакъ [борагъам_мулакъ], Татам булан [татам_мулан]. Булагъа ювукъ нгб: Атанг булан макътанма, атынг булан макътан (айтыв); б гъарп [м] авазны бере: [атанг_мулан], [атынг_мулан].

6. Къгъ [ккъ]: гъаккъгъа [гъаккъкъа], халкъгъа [халкъкъа].

7. Бир-бир сёзлерде тутукъланы тюшеген кюю бола: уьстге [уьсгэ], уьст гёрюнюш [уьс_гоьруьнуьш].

8. Эки янаша гелген созукъланы алдагъысы тюше: Гъава эди [гъав_эди], Ала оьзен [ал_оьзэн], Ата алды [ат_алды].

Башгъа тюрлю алышынывлар ёлугъагъан мисаллар, айрокъда тутукъланы арасында, къумукъ тилде кёп бар.

1938-нчи йылда бизин язывубуз латин графикадан рус графикагъа гёчген. Авазланы айтылышында къумукъ тилде де, рус тилде де кёп башгъалыкълар бар, амма шо авазлар бир йимик гъарп белгилер булан гёрсетиле. Шо гъаллар эки де тилни ич хасиятларындан гъасил бола.

Башлапгъы класларда къумукъ тилни таъсирлиги яшлар рус тилде сёйлейгенде, оьрдеги класларда эки де тилде, шагъарлы яшланы тилинде буса къумукъча сёйлейгенде ва охуйгъанда рус тилни таъсирлиги

ачыкъдан гёрюне. Шо кемчиликлер не гъаллардан тувулунагъанны муаллим яшлагъа, охувну биринчи гюнлеринден тутуп англалтып, аян охувгъа, тюз сёйлевге агъамият берип, уьйретме герек.

Эки де тилде оьзлеге айрыча тергев берме тюшеген тутукълар шулардыр:

1. [ж, ш, ц] - рус тилде даим къатты тутукълар; къумукъ тилде булар къатты да, йымышакъ да болуп бола. Оьр класланы бир-бир охувчулары, шагъар школаланы бары да охувчулары дегенлей бу авазланы, рус тилде йимик, къумукъ тилде де къатты къалиплерин къоллай. Мисал учун, «машин» деген сёз: русча [машына], [ш] аваз къатты айтыла; къумукъча буса йымышакъ айтыла: [машин].

2. Къумукъ тилде сёзлени башында гелген [ж] аваз [дж] къошулчан чалынагъанда йимик айтыла: [ж|ыйын], [ж|айран], тек рус [ж]-ны охуп къоялар.

Бугъар ошашлы [ж] къумукъ тилде аслу гъалда сёзлени ичинде ва ахырында къоллана, транскрипцияда олар булай гёрсетиле: [ж|ижэк]. Сёзню ичинде гелген [ж] аваз рус тилдеги [ж] авазгъа ошай, тек олай къатты айтылмай. Рус тилден гелген сёзлени башындагъы [ж] рус тилде йимик, тек бираз йымышакъ айтыла: журнал [журнал].

3. Къумукъ тилде къолланагъан [в] авазны рус тилдегисинден кёп башгъалыгъы бар: къумукъ [в] аваз эринлени кёмеклиги булан этиле, ондан сонг [у] аваз эшитилеген йимик: рус [в] аваз буса тюп эринни ва уьстдеги тишлени кёмеклиги булан этиле. Тенглешдиригиз: [в]рач - [в]али.

Рус тилден къумукъ тилге в гъарпы булангъы 50-ден артыкъ сёз гирген.

Бу сёзлени барысында да [в] аваз бир йимик айтылмай: бир-бир сёзлерде рус тилдеги [в], бирлеринде буса къумукъ тилдегисине ошайгъаны айтыла. Шулай гъал рус тилден



къумукъ тилге бу сёзлер не заман ва нечик гелгенлигинден гъасил болгъан: алда гелгенлери къумукъ тилни аваз къурулушуна къыйышдырылгъан, арт вакътиде гиргенлери рус тилдеги айтылышын сакълай. Ондан къайры да, уллуланы тилинде бу авазны рус варианты къолланмай, яшлар буса къумукъ тилде де бу сёзлени рус айтылышын къоллай. Буссагъат тилде булагъа закон токъташдырылмагъан. Бир-бир сёзлени айтылышын берейик: вагон деген сёз уьч вариантда къоллана. Уллуланы тилинде [баъвоьн], орта яшагъанланы тилинде [вагон] къумукъ [в] аваз булан, яшланы, охувчуланы тилинде рус тилдеги [вагон], демек, рус тилде йимик айтыла.

Рус тилдеги варианты булан аслу гъалда шу сёзлер айтыла: велосипед, венгр, вентилятор, вертолет, ветеран, вешалка, виза, винт, витамин, витрина, вице-президент, врач, выговор, вымпел, вышка ва бир нечелери. Оьзгелери эки де вариантда къоллана. Амма тилни законларына гёре бара-бара бары да гелген сёзлер оьз тилинде айтылагъан кюйде къолланмагъа герек.

Созукъ авазланы арасында эки де тилде кёп башгъалыгъы бар аваз - [ы].

Бу созукъну эки де тилде этилиши де башгъа, айтылышы да башгъа. Арт вакътилерде [ы]авазны рус къалиби кёп къолланмагъан болуп бара, айрокъда, таза адабият тилде сёйлеме герек къумукъ театры артистлерини тилинде, радиодан, телевизордан йырлайгъанланы тилинде, бары да шагъар яшланы тилинде. Къумукъ тилни гелегеги саялы бу гъал яхшы тьгююл!!!

Бу масъала - айрыча къаралма ва чечилме герек масъала.

Къумукъ [ы] аваз - тамакъ аваз, тар ачылгъан авуздан гъава тувра чыгъа.

Рус [ы] авазны этилишин шулай англатма ярай: тамакъны уьст янындан чыгъагъан

гъава, танглавлагъа урунуп, айланып, назиклешип чыгъа. Къысгъача, къумукъ [ы] авазны айтма башлап, арты булан чалт кюйде [и] авазны айтса, рус [ы] аваз бола; шону транскрипцияда шулай гёрсетме ярай: [Ыи].

Рус тилде сёйлейген къумукъланы акценти шу авазланы къумукъ тилде йимик айтып къоягъанындан гъасил бола.

Тенглешдирип охугъуз:

къум.	рус.
сын (таш)	сын (улары)
сыт (гёзюн)	сыт (тойгъан)
сыры (чечилди)	сыры (бишлакълар)

Гъар къайсы асарны да чебер охуйгъанда сакъланма герек къайдалар ону эстетика янын сезмеге кёмек эте. Охувчулар асарны идеясын, чеберлигин бир-биринден айырмагъан кюйде сезме гереклер. Асар шолай сезилмесе, ону таъсири де осал бола, ол охувчуну эсинде де къалмай.

Муаллимни аян охуву асарны анализ этгенче алдын болма герек: аян охув шо асарны англама кёмек этеген ачгъыч гъисаплана. Охувчуну аян охуву буса янгы дарсны англатгъандан сонг болма тьше (масала, лирика асарны гечегенде). Муаллим охуйгъанда яшлар, дагъы зат этмей, китапларын да ябып, огъар къарап, тынглап турма герек.

Аян охувгъа методистлер дарсны тарбиялав мурадын яшавгъа чыгъарывда агъамиятлы къурал деп айталар.

«Аян охувну къачан юрютюле? - деп сорав болса, - гъар заман», - деп жавап берме герек, демек, аян охув яшлар булан гъар ана тил ва адабият дарсда белгили системагъа гёре, бир ёрукъда юрюлме герек.



Орунчалыкъ шагъаргъа сапар

Билдирив

А...влу я...лар!
Сиз бу кас...да
Орун...алыкъ
ша...аргъа бара...ан
а...тобусгъа бил...т
алма бола...ыз.

Ачыкъ дарс : Орунчалыкъ шагъаргъа сапар

Темасы: Орунча

Мурады: 1. Орунчаны бёлюклерин та-
кларламакъ

2. Оюн теренлешдирмек, тилин обсьюр-
мек

3. Тазалыкъ ишни суймекни тарбияла-
макъ

Кьолланагъан алатлар: Орунчалыкъ
шагъарны сураты, карточкалар, кьумукъ тил
6-7 клас, интерактив доска.

Дарсны барышы

Кьурум мягълет : Яшланы дарсгъа кьур-
шав

Муаллим: Салам, яшлар

Яшлар: Салам, муаллим

Муаллим: Яшлар, мен сизин бугюн Орун-
чалыкъ шагъаргъа сапаргъа чакъыраман. О
шагъарда биз гечген орунчаланы такрарла-
жакъбыз. Онда бармакъ учун биз касдан би-
летлер алма герекбиз. Вагъ, бу не затдыр?
Мунда бир билдирив чю илинген. Гелигиз
ону охуп къарайыкъ:

А...влу я...лар! Сиз бу кас...да Орун...
алыкъ ша...аргъа бара...ан а...тобусгъа
бил...т алма бола...ыз.

(Охувчуланы бириси чыгъып билдирив-
ню охуй)

Яхшы, яшлар, гъали биз бугюнго чис-
лону да, шу билдиривню де тетрадарыбыз-
гъа язайыкъ. Кас ачылды. Биз энни билетлер
де алып, автобусгъа минейик. (Клас экиге бё-
люне. Гъар бёлюкге карточкалар бериле).

1-нчи бёлюк, инкарлыкъ орунчалар булан
сёз тагъымлар кьуругъуз: гъеч ким, бир зат
да, биревнюки де, гъеч бирев.

2-нчи бёлюк, гёрсетив орунчалар булан
сёз тагъымлар кьуругъуз: гьона, шовву, бу,
шунчакъы.

(Ишни этип битгенде билетлер тапшуру-
ла). Яшлар, бизин автобусну гъайдавчусуну
аты Орунча.

Орунча деген недир, ким айтар?

Охувчу: Предметлени, предметлени бел-
гилерин, санавун англатып, оланы атларын
гёрсетмейген сёзлеге орунчалар деп айтыла?

Муаллим: Тюз, гъали биз автобусда ерле-
шип тербейик. Бу недир? Биз неге мунча
аста барабыз?

Гъы, билдим. Биз мунда артыкъ затланы
алгъангъа ошайбыз. («Дёртюнчюсю артыкъ»
деген оюн).

Муна, доскада сизге берилген сёзлерден
гъар бёлюк артыкъ сёзню тайдырып, тетрад-
ларыгъызгъа языгъыз. (Бир-эки яш охуй).
Гъали артыкъ затланы тайдырдыкъ. Бизин
автобус чалт гъайдалма башлады. Ёлда шат
болсун учун макъам булан гетейик. Гъали
гъар бёлюкден бир къыз бизге орунчаланы
гъакъында шиъру охусун. (Къызлар шиъру-
лар охуй).

Гъали мен сиз рус тилни де, кьумукъ тил-
ни де нечик биле экен деп тергеме сюемен.
Тапшурув этейик. (Тапшурув 257 б.126).

(Осаллагъа карточкалар бериле).

Тапшурув ва карточкалар тергеле.

Орунчалыкъ шагъаргъа етише турабыз. Вуя, не иш бар, шагъарны къапуларыны алдында къаравул бар. Сорап къарайым. (Шагъарны янына бара). Гъали англадым. Бу Орунчалыкъ шагъаргъа эки алавуч, эринчек Али гелген. О орунчаланы гъакъында бир зат да билмей экен. Али мунда гелгенли, бу шагъаргъа биревню де гирме къоймагъыз деп буйрукъ берилген. Къайда, яшлар, гъали биз эки алавуч Алини излейик.

Охувчу: Гъоввуна, гъона Эки алавуч эринчек Али. (Али гѳрюне).

Муаллим: Яшлар, чакъыргъыз эки алавуч Алини яныгъызгъа, уйретигиз огъар да бары затны.

(Яшлар Алини чакъыра, Али эшитмейген болуп тура)

Гелигиз, биз къаравуллагъа орунчаланы билегенлигибизни гѳрсетейик. Гъали мен сизге соравлар берейим, сиз тюз жаваплар берсегиз, олар бизин йибермеклик бар.

1-нчи бѳлюк, къайсы орунчалар белгисиз орунчалардыр? Олар къачан къоллана?

2-нчи бѳлюк, къайсы орунчалар сорав орунчалар? Олар къачан къоллана?

1-нчи бѳлюк, къайсы орунчалар белгилевчю орунчалардыр? Олар нени англата?

2-нчи бѳлюк, къайсы орунчалар инкарлыкъ орунсалардыр? Олар нени англата?

Тюз жаваплар бердигиз.

Ѽл ачылды. Бизин автобус Орунчалыкъ шагъаргъа гирди. Гелигиз, гъали бир минутгъа токътайыкъ, бир оюн ойнайыкъ. Сѳзлер къуругъуз. (Гъар бѳлюкден бир яш чыгъа ва 3 сѳз къура).

1-нчи бѳлюк: къой, тав, яш.

2-нчи бѳлюк: бав, туз, къарт.

Муна биз сѳз яратывну да такрарладыкъ.

(Арекден йылав тавуш геле). Не иш бар? Бу не йылав тавушдур? Наратны тубюнде

бирев чю йылай. Муна, мундагъы йылайгъан чы бет орунчалар болгъан. Бираз алдын мунда эки алавуч Али гелген болгъан. О чю бет орунчаланы да билмей. Яшлар, сиз билемисиз бет орунчаланы?

Охувчу: Мен, сен, о, ол, биз, сиз, олар.

Муаллим: Тюз. Яшлар, муна чы эки алавуч Али. Гел, гел мунда, олтур автобусгъа бизин булан. Гъали биз сагъа орунчаланы уйретейик. (Яшлар эки алавуч Али булан орунчаланы такрарлай).

Бѳлюкlege айырыв диктант этиле:

бет	мюлк	белгисиз
мен	оланыки	бир нече
сиз	бизинки	кимесе
о	сизинки	паланча
биз	онуки	бирев
сен	меники	неме

(Яшлагъа охутуп тергей).

Муаллим: Бизин сапар узатыла. Бу къалада бек абурлу бирев яшай. О да дюр Белгилевчю орунча. Сиз, яшлар, танышмысыз ону булан?

Охувчу: Танышбыз. Белгилевчю орунчалар предметни къуршай ва белгилей яда айырыв маънаны англата. Мисал учун: гъар, савлай, бары, бютюн, оъз, гъар-бир, гъар ким, баягъы..

Гъали гъар бѳлюкден эки яш чыгъып, шу сѳзлени къайсы булан бола буса эки жумла къуражакъ.

(Гъар бѳлюкден эки яш чыгъа ва жумлалар къура). Бу доскадагъы яшлар ишлесин, биз буса къужурлу соравлагъа жаваплар табайыкъ. (Соравлар бериле). Ял алдыкъ, энни къарайыкъ яшлар къургъан жумлалагъа. Тюз къургъанмы? (Гъар бѳлюкден бир яш чыгъып, жумлаланы тергей). Олтуругъуз.

Энни, яшлар, бизин сапарыбыз битди. Орунчалыкъ шагъардагъылар бизге рази къалдылар ва гележекге бизге «Гюллени байрамына» билетлер савгъат эте. Гелигиз биз



гъали гюллер булан байлавлу сёз тагъымлар къурайыкъ.

Уйге иш. Сиз, яшлар, биз бирдагъы гезик гележек байрамын гёзалгъа да гелтирип, «Гюллени байрамында» деген ат да салып, гиччирек хабар язарсыз.

Биз гъали Орунчалыкъ шагъардан къай

тайыкъ. Автобусну гъайдавчусу мунда къалсын, бизин буса эки алавуч эринчек Али етишдирсин. Сав болугъуз, яшлар, сав болугъуз, къаравчулар.

Къыйматлав.

Артыгъын тайдырып, тетрадларыгъызгъа гёчюрююз:

<i>1-нчи бёлюк</i>	<i>2-нчи бёлюк</i>
<i>1. мен, къыз, гъоввуна, бютюн</i>	<i>1. олар, не?, халкъ, о бириси</i>
<i>2. гъар ким, нече? ойнай, кимесе</i>	<i>2. баягъы, гъонагъана, гъеч бир зат, къыймат</i>
<i>3. бир зат да, бир нече, савгъат, онуки</i>	<i>3. шовву, нечакъы? къурдаш, мунчакъы</i>
<i>4. овъюбюз, къайсы, булай, терек</i>	<i>4. барыбыз да, паланча, сизин, уйлер</i>

Тематикалы планлар

Къумукъ тил. 9 кл. (1с)

№	Гечилеген материал	СА Гь АТ	З А М А Н	Так- рар- лав	Сёзлюк иш	Байлавлу сёйлевню оьсдюрюв	Къу- рал- лар
	1-2 четверть 8-нчи класны материалын та- крарлав	2с					
1	Сёз тагъым. Жум- ла. Жумланы баш ва экинчи даража- лы уьюрлери. Тол- гъан ва толмагъан жумлалар. * 2-4 Словосочетание. Пред- ложение. Гл. чл. и. вт. чл. пр. Полные и не- полн. пр.	1		8кл. мат. такр.	Гъагъын- гъакъыкъа- тын.	Авуздан ж. тизив. Диалоглар къурув.	Т
2	Бир баш уьюрю бу- лангъы жумлалар. Жумланы бир жын- слы уьюрлери. Чакъырыв сёз. Ги- ришген сёз, гириш- ген сёз тагъымлар ва жумлалар. *26,39. Односоств. пр. Однородн. чл. пр. Обращение. Вво- дны сл., вводн. словосо- чет. и вводн. пр.	1		Бет.50	Гъаллашып, шпион, погран- застава	Бир баш уью- рю булангъы жумлаланы хабарда къол- лав. Чакъырыв сёзл, гиришив с. булангъы ж. тизив.	А



3	<i>Б/С Сочинение «Мен кьарт болгъанда...»</i>	2			<i>Ялы, ёрме.</i>		Б
4	<i>Р/Р Сочинение «Когда я стану пожилым...»</i>						
	<i>Къошма жумлалар. Байлавучлу ва байлавучсуз къошма жумлалар.</i>						Л
5	<i>Байлавучлу ва байлавучсуз къошма жумлалар.*47</i> <i>Союзные и бессоюзные сл.пр.</i>	1			<i>Тари, боза, сал байлагъан.</i>	<i>Къошма ж. тизив. Байлавучсуз къ.ж. тизив.</i>	И
6	<i>Тизилген къошма жумлалар</i> <i>Тизилген къошма жумлалар.Къошагъан ва айырагъан байлавучлары булангъы къошма жумлалар. *48</i> <i>Сложносочин. предл. с соединит., разделит. союзами.</i>	2с 1		<i>Бай-лавуч-лар</i>	<i>Перрон, къабуна..</i>	<i>Бизин школа деген темагъа гиччирек хабар язымакъ.</i>	А
7	<i>Къаршылыкълы байлавучлары булангъы къошма жумлалар. Тизилген къошма жумлаларда токътав белгилер. *48</i> <i>Сложносочиненные предл. с противит. союзами.</i> <i>Знаки препинания в сложносочин. предл.</i>	1			<i>Айланма</i>		Л
8	<i>Диктант. «Савгъат». Бет. 96. «Подарок».</i>	1			<i>Ярсалып, чачал-чачал.</i>		Р,

9	Иерченли кѳошма жумлалар Баш ва иерчен жумлалар (бѳлюклер). *49 Главная и придаточная ч. сложн.-подч.пр.	1			Шартлар, персонажлар, умуми кюйде.		С
10	Иерчен жумлаланы журалары. Иерчен иеси ва хабарлыкъ бѳлюгю булангъы кѳошма жумлалар. Бет 112 Виды придаточных пр.	1				Гъакъыкъатда буса.	У
11	Иерчен толумлукъ ва белгилевюч бѳлюгю булангъы кѳошма жумлалар. *50 Сложноподч. пр. с прид. изъяснит. и определит	1		То-лумлукъ, белгилевюч		Чебер асардан иерчен толумлукъ бѳлюгю булангъы б ж. алыв.	Т
12	Иерчен гъал бѳлюгю булангъы кѳошма жумлалар.Иерчен кюй бѳлюгю булагъы кѳошма жумла. *51 Сложноподч. пр. с прид. обстоят.Сложноподч. предл. с придат. образа действия.	1		Гъаллар. Кюй Гъал.	Гъаракат этип, милли башгъалыкълар. Машгъул болмакъ.		А Р,
13 14	Б/С.Изложение (онгарыл.) «Кѳоркъув билмейген Магъаммат». Бет.95-96	2			Эркъардашы, Мисри, тигим чакъы яш, кулаклар.		К А
15	Иерчен вакъти ва ер бѳлюгю булангъы кѳошма жумлалар. *52-53. Сложноподч.предл. с придаточн. времени.и места.	1		За ман ва ер гъал		Чебер текстни гѳчюрюп язып, онда иерчен вакъти бѳлюкню табыв.	Р



16	Иерчен себен ва му- рат бѣлюгю булан- гъы кѣошма жумла- лар. *54-55 Сложноподч. пр. с прид. причины и цели.	1 1		Ер Гъал, себен гъал	Инкъылап	«Бавда эртен» деген баш бу- лан хабар ти- зив.	Т О
17	Тергев диктант. «Рагъатсыз гече». Бет 98 Контрольный дик- тант «Беспокойная ночь».	1			Чувлукъ, бир- биревлер, ябу- рулду, предсе- дателни		Ч
18	3-4 четверть Иерчен кѣаршылыкѣ- лы ва натижа бѣлюгю булангъы кѣошма жумлалар. *58. Сложноподч. предл. с придаточным. проти- вительного значения. Сложноподч. пр. с прид. следствия.	1 1		Кѣош- ма жумл.			К А Л А
19	Бир нече иерчен бѣлю- гю булангъы кѣошма жумлалар. *59 Сложноподч. предл. с несколькими придаточ- ными.	1					Р.
20	Яратывчулукъ дик- тант.	1					Т
21	Байлавучсуз кѣошма жумлалар Байлавучсуз кѣошма жумлаланы гъакъын- да англав. Байлавуч- суз кѣошма жумлала- ны гесеклерини маъна аралыкълары. *60 Бессоюзные сложные предл. Значения частей бессоюзн. сложн. предл.	1 1					Е С

22	Байлавучсуз къ. ж. айырымны ва айырым бюртюкню къолланышы. *61 Запятая и точка с запятой в бессоюзных сложных предложениях	1			Тот къабунмас	Байлавучсуз къ. ж. тизив.	Т
23	Сочинение «Школаны баву».	1			Такъча, гюнеш.		Л
24	Байлавучсуз къ. ж. эки бюртюкню къолланышы. *62 Двоеточие в бессоюзных сложных предложениях.						Е
25	Байлавучсуз къ. ж. тирени къолланышы.*63 Тире в бессоюзных сложных предложениях	1				Байлавучсуз къ.ж. тюз интонация булан охув.	Р.
26	Тувра ва къыя сёзлер Тувра сёз. Тувра сёзню ичинде авторну сёзлери. Тувра сёзю булангъы жумлаларда токътав белгилер. *64 Прямая речь. Слова автора в прямой речи. Знаки препинания	1				Охулагъан адабият асардан тувра сёзлени табыв.	
27	Къыя сёз.Тувра сёзню къыя сёзге, къыя сёзню тувра сёзге айландырыв. *65 Косвенная речь. Замена прямой речи косвенной и косвенной речи прямой.	1					



28	Цитаталар ва ола-ны ягъында токъ-тав белгилер. *66 Цитаты и знаки препинания при них	1					
29	Тилни гъакъында умуми маълуматлар Жамият яшавунда тилни агъамияты. Тилни оъсювю.Къумукъ тилни оъсювю.. Къумукъ адабият тил ва къумукъ тилни диалектлери. * 67-68 Развитие языка в обществ. жизни. Развитие языка. Развитие кумыкск. яз. Литературная речь, диалекты кум. языка.	1			Жака, къора, алакъ этмек, махадак, элтуртар, такъыш, адалат.		
30	Къумукъ тилни тюрк тиллени ара-сындагъы ери. *69 Место кумыкского языка среди тюркских языков.	1			Къыпчакъ. огъуз, къарайым, гагавуз.		
31	Къумукъ тилни рус ва дагъыстан тиллер булангъы аралыгъы.*70 Связь кумыкского языка с русским и др. дагестанскими языками.	1			Кансарал, пелшир.		
32	Адабият тил ва стилистика. Стилистика ва тил культурасы. *71-72 Стилистика и культура речи. Литературный язык и стилистика	1			Идаралар	Тил культураны къанунларын сакълап сёйлев.	



33	Тергев диктант. «Аюв ва ону балалары». Контрольный диктант. «Медведица с медвежатами».	1					
34	Гечилген мат-ны такрарлав.	1					

Тематический планлар

Къумукъ тил. 9 кл. (2с)

№	Гечилеген материал	СА Гь АТ	З А М А Н	Так- рар- лав	Сёзлюк иш	Байлавлу сёйлевню оьсдюрюв	Къу- рал- лар
	1-2 четверть 8-нчи класны мате- риалын такрарлав	4с					
1	Сёз тагъым. Жумла. Жумланы баш уьюр- лери. *2-4 Словосочетание. Предложение.Гл. чл.пр.	1		8кл. мат. такр.	Гъагъын- гъакъыкъа- тын.	Авуздан ж. тизив. Диалоглар къурув.	
2	Жумланы экинчи даражалы уьюрле- ри. Толгъан ва тол- магъан жумлалар. * 13 Вт. чл. пр. Полные и неполн. пр.	1		Бет.50	Гъаллашып, шпион, погран- застава	Бир баш уью- рю булангъы жумлаланы хабарда къол- лав.Чакъырыв сёзл, гиришив с. булангъы ж. тизив.	
3	Бир баш уьюрю бу- лангъы жумлалар. Жумланы бир жын- слы уьюрлери. Односост. пр.Однородн. чл. пр.	1		Бет.50	Гъаллашып, шпион, погран- застава	Бир баш уью- рю булангъы жумлаланы хабарда къоллав.	
4	Чакъырыв сёз. Ги- ришген сёз, гириш- ген сёз тагъымлар ва жумлалар. *26,39. Обращение.Вводные сл.,вводн.словосочет. и вводн. пр.	1				Чакъырыв сёзл, гиришив с. булангъы ж. тизив.	



5	Б/С Сочинение «Мен кѳарт болгъанда...»	2					
6	Р/Р Сочинение «Когда я стану пожилым...»						
7	Кѳошма жумлалар. Байлавучлу ва байлавучсуз кѳошма жумлалар. Байлавучлу кѳошма жумлалар. *47 Союзные и бессоюзные сл.пр.	1			Тари, боза, сал байлагъан.	Кѳошма ж. тизив. Байлавучсуз кѳ.ж. тизив.	Т
8	Байлавучсуз кѳошма жумлалар. *47						А
9	Диктант «Савгъат».	1			Ярсалып, чачал-чачал.		Б
10	Тизилген кѳошма жумлалар Тизилген кѳошма жумлалар.Кѳошагъан ва айырагъан байлавучлары булангъы кѳошма жумлалар. *48 Сложносочин. предл. с соединит., разделит. союзами.	1	Бай-лавуч-лар	Перрон, кѳабуна.		Бизин школа деген темагъа гиччирек хабар язымакѳ.	Л И Ц А
11	Кѳаршылыкѳлы байлавучлары булангъы кѳошма жумлалар. Сложносочиненные предл. с противит. союзами.	1			Айланма		Л А
12	Тизилген кѳошма жумлаларда токѳтав белгилер. *48 Знаки препинания в сложносочин. предл.	1					Р,



13	Б/С Охулгъан китангъа гёре рецензия язъив.	1					
14	Иерченли къошма жумлалар Баи ва иерчен жумлалар (бёлюклер).* 49 Главная и придаточная ч. сложн.-подч.пр.	1			Шартлар, персонажлар, умуми кюйде.		С
15	Иерчен жумлаланы журалары. Иерчен иеси булангъы къошма жумла. Бет 112 Виды придаточных пр.	1			Гъакъыкъатда буса.		У
16	Иерчен хабарлыкъ бёлюгю булангъы къошма жумла. Бет 112 Виды придаточных пр.	1					Р
17	Тергев диктант «Рагъатсыз гече». Контр.диктант. «Беспокойная ночь».	1			Чувлукъ, бир-биревлер, ябурулду, председатели		А
18	Б/С. Байлавлу сёйлевню оьсдюрюв. Хаталаны уьстюнде ишлев. Развитие речи.	1					Т Л
19	Иерчен толумлукъ бёлюгю булангъы къошма жумлалар.*50 Сложноподч. пр. с прид. изгъяснит.			Толумлукъ.		Чебер асардан иерчен толумлукъ бёлюгю булангъы 6 ж. алыв.	А
20	Иерчен белгилевюч бёлюгю булангъы къошма жумлалар.*50 Сложноподч. пр. с прид. определит.			Белгилевюч.			Р,



21	Иерчен гъал бѳлюгю булангъы кѳошма жумлалар. Бет 100.	1		Гъал-лар. Кюй Гъал.	Гъаракат этип, милли башгъалыкълар.		
22	Иерчен кюй бѳлюгю булагъы кѳошма жумла. *51 Сложноподч. пр. с прид. обстоят. Сложноподч. предл. с придат. образа действия.				Машгъул болмакъ.		К
23 24	Б/С.Изложение (онгарыл.) «Кѳоркѳув билмейген Магъаммат». Бет.95-96	2			Эркѳардашы, Мисри, тигим чакъы яш, кулаклар.		А
25	Иерчен вакъти бѳлюгю булангъы кѳошма жумлалар. *52 Сложноподч.предл. с придаточн. времени.	1		За ман ва ер гъал		Чебер тек-стни гѳчю-рюп язык, онда иерчен вакъти бѳлюкню табыв.	Р
26	Иерчен ер бѳлюгю булангъы кѳошма жумлалар. *53. Сложноподч.предл. с придаточн. места	1			Шарт, беклик,	Иерчен ер бѳлюгю булангъы ж. кѳурув.	Т
27	Иерчен себеп бѳлю-гю булангъы кѳошма жумла. *54 Сложноподч. пр. с прид. причины и цели.			Ер Гъал, себеп гъал	Инкѳылап.	«Бавда эр-тен» деген баш булан ха-бар тизив.	О
28	Иерчен мурат бѳлю-гю булангъы кѳошма жумла. *55 Сложноподч. пр. с прид. причины и цели.	1 1			Колониячылар, зулму.		Ч



29	Б/С. Простой жум- лалагъа къыйы- шивлу иерчен мурат бёлюклер къошун, къошма жумлалар тизив. Бет 108. Р/Р Сост. сложноподч. предл. с данной главн. частью.	1					К
30	Иерчен къаршы- лыкълы бёлюгю бу- лангъы къошма жумлалар. *58. Сложноподч. предл. с придаточным. проти- вительного значения.	1		Къош- ма жумл.	Кериван, керивансарай.		А
31	Иерчен натижа бё- люгю булангъы къошма жумлалар. *58. Сложноподч. пр. с прид. следствия.	1					Л
32	Бир нече иерчен бё- люгю булангъы къошма жумлалар. *59 Сложноподч. предл. с несколькими придаточными	1					А
33	Тергев диктант. «Лакъыргъа жыйылып». Контр. диктант. «Собравшись на беседу»				Тунт къаран- гы гечелер, масилерин, бирерлетип.		Р,
34	Хаталаны уьстюн- де ишлев.	1					

35	<p>3-4 четверть</p> <p>Байлавучсуз кѳошма жумлалар</p> <p>Байлавучсуз кѳошма жумлаланы гъакъында англав. *60</p> <p><i>Бессоюзные сложные предл</i></p>	1				Схемалагъа гѳере ж. тизив.	
36	<p>Байлавучсуз кѳошма жумлаланы гесеклерини маъна аралыкълары. *60</p> <p><i>Значения частей бессоюзн. сложн. предл.</i></p>						T
37	<p>Байлавучсуз кѳ. ж. айырымны ва айырым бюртюкню кѳолланышы. *61</p> <p><i>Запятая и точка с запятой в бессоюзных сложных предложениях</i></p>	1			Тот кѳабунмас	Байлавучсуз кѳ. ж. тизив.	E
38	<p>Байлавучсуз кѳ. ж. айырымны ва айырым бюртюкню кѳолланышы. *61</p> <p><i>Запятая и точка с запятой в бессоюзных сложных предложениях</i></p>	1				Байлавучсуз кѳ.ж. кѳоллап «Бизин б авубуз» деген хабар тизив.	C
39	<p>Сочинение «Школаны баву».</p>	1					T
40	<p>Байлавучсуз кѳошма жумлаларда эки бюртюкню кѳолланышы. *62</p> <p><i>Двоеточие в бессоюзных сложных предложениях.</i></p>	1					L



41	Байлавучсуз къ. ж. тирени къолланышы.*63 Тире в бессоюзных сложных предложениях	1				Байлавучсуз къ.ж. тюз интонация булан охув.	Е
42	Диктант «Табиатны леззети». Бет 111 Диктант «Удовольствие на природе».	1					Р.
43	Тувра ва къыя сёзлер Тувра сёз. Тувра сёзню ичинде авторну сёзлери. Прямая речь. Слова автора в прямой речи	1				Тувра сёз авторну сёзлеринден сонг гелеген жумлалар тизив.	
44	Тувра сёзю булангъы жумлаларда токътав белгилер.*64 Знаки препинания при прямой речи.					Схемалагъа гёре жумлалар тизив.	
45	Къыя сёз.Тувра сёзню къыя сёзге, къыя сёзню тувра сёзге айландырыв.*65 Косвенная речь.Замена прямой речи косвенной и косвенной речи прямой.	1 1				Охулагъан адабият асардан тувра сёзлени табыв.	
46	Б/С Тувра сёзю булангъы жумлалар тизив. Составление предложений с прямой речью.	1					
47	Цитаталар ва оланы ягъында токътав белгилер.*66 Цитаты и знаки препинания при них.	1					

48	Тилни гъакъында умуми маълуматлар Жамият яшавунда тилни агъамияты. Тилни оъсювю. Къумукъ тилни оъсювю.. *67 Развитие языка в об- ществ. жизни. Разви- тие языка. Развитие кумыкск. яз.	1					
49	Къумукъ адабият тил ва къумукъ тилни диалектле- ри. * 68 Литературная речь, диалекты кум. языка.	1			Жака, къора, алакъ этмек, махадак, элту- тар, такъыш, адалат.		
50	Къумукъ адабият тил ва къумукъ тилни диалектле- ри. * 68 Литературная речь, диалекты кум. языка.	1					
51	Тергев диктант.	1					
52	Къумукъ тилни тюрк тиллени ара- сындагъы ери. *69 Место кумыкского языка среди тюркских языков.	1			Къыпчакъ. огъуз, къарайым, гагавуз.		
53	Къумукъ тилни рус ва дагъыстан тиллер булангъы аралыгъы. *70 Связь кумыкского язы- ка с русским и др. даге- станскими языками.	1			Кансарал, пел- шир.		
54	Адабият тил ва стилистика. Литературный язык и стилистика.	1			Идаралар		



55	Стилистика ва тил культураны. *71-72 Стилистика и культура речи.	1				Тил культураны кѳанунларын сакѳлап сѳйлев.	
56	Б/С Гечилген темаланы уѳстюнде ишлевню узатыв. Р/Р Продолжение работы над пройденными темами.	1				Тил культураны кѳанунларын сакѳлап сѳйлев.	
	Алдагѳы класларда гечилген материалны такрарлав	10					
57	Жумланы баш ва экинчи даражалы уѳюрлерин такрарлав. Повторение главн. и второстепен. член. предложения.	1			Анакѳ, имканлыкѳ.		
58	Жумлада тюз кюйде токѳтав белгилени кѳоллав. Правильное употребление знаков препинания в предложениях.	1			Кѳувут, расланы кѳалдыкѳ.	Тюрлю- тюрлю токѳтав белгилери булангѳы жумлаланы тюз интонация булан охув.	
59	Б/С Экзаменге онгарылыв.	1					
60	Б/С Схемалагѳа гѳре жумлалар тизив. Составление предложений по данным схемам.	1					
61	Изложение «Тюе». (онгарылыв). Изложение «Верблюд». (подг.)	1				Байлавлу сѳйлевню ва язывну оѳсдюрюв.	



62	Изложение (языв).	1					
63	Тестлеге гѳре иш. Работа по тестам.	1					
64	Экзаменге гъазирленив	1					
65	Гечилген темаланы такрарлав.	1					
66	Тергев диктант. «Аюв ва ону балалары». Контрольный диктант. «Медведица с медвежатами».	1			Юзеталадан, аркъбашигъа.		
67	Гечилген мат-ны такрарлав.	1					
68	Йылны гъасиллерин чыгъарыв.	1					



Дагъыстанны халкъ язывчусу Магъаммат-Солтан Ягъияевни 95 йыллыгына

Магъаммат-Солтан Ягъияев 1922-нчи йылда Къарабудагъгент районну Къакъашура юртунда тувгъан. Уллу ватан дагну ортакъчысы. Тюрлю-тюрлю пачалыкъ кбурумларда жаваплы кбуллулукъларда ишлеген. Ону яшлар ва уллулар учун язылгъан кеп китаплары Магъачкъалада ва Москвада кбумукъча да, орусча да чыкыгъан. «Бизин тилни» бу номеринде язывчуну яшлар учун язылгъан хабарын беребиз

ЗАГЪИДАТНЫ ЭКМЕКЛЕРИ

Загъидатны атасы Баммат совхозну мастерскоюнда тракторланы ярашдыра. Анасы Аймесей овощ бригадада ишлей. Озью Загъидат уьчюнчю класда охуй.

Аймесей, эртенлер тез туруп, сыйырны сава, аш эте. Баммат абзарны жыйышдыра. Сонг олар, аш да ашар, ишлерине гете. Загъидат, уьйню де сибирип, булакъдан сув да ташып, дарсларын да этип, школагъа бара.

Школадан къайтгъанда да Загъидат бош турмай. Анасына уьйде кемек эте. Тек анасы огъар бары да ишлени тапшурмай. Загъидат тилесе де:

- Сен бажармассан. Гъали де сен гиччисен, - деп къоя.

Загъидат буса бары да ишлени этме сюе: опуракъ жувма, итив урма, къазан аш этме гъасирет. Анасы къапу артдагъы кёрюкде экмеклер биширегенде янындан таймай. Анасы биразгъа арек тайса, темир къалакъ булан экмеклени айландыра, отну ишыра.

- Гъы, тай, гюйдюресен! - деп, анасы ону къувалай.

- Гюйдюрмеймен... - дей Загъидат, йылам-

сырап.

- Она, чарадагъы хамурдан кбурчакълар эт. Биширип беремен, - дей Аймесей. - Экмеклер биширге гъали де сагъа тез.

Загъидат, хамурдан кбурчакълар этип:

- Абам, буланы мен биширейим! - деп тилей.

Анасы огъар да ихтияр бермей. Загъидатны гёнгу бузула.

Бир керен Аймесей авруп больницагъа тюше. Загъидат атасы булан янгыз къала. Анасыны орнун тутуп, уьй кбуллулукъланы кюте. Атасы муну гъаракатына къарап сюене, макътай.

Бу агълуде тюкен экмек ашалмай. Аймесей гъар заман кёрюк экмек эте. Энни Аймесей авругъанда Бамматгъа тюкенден буханка экмек алмагъа тюше.

Бир гюн эртен ашама олтургъанда Баммат:

- Къызым, гёресен дагъы, ананг аврумай болгъан буса, арив кёрюк экмек ашар эдик, - дей.

Загъидат бир сёз де айтмай къоя. Атасы



Къаравай (Хабар)

Алдынгы заманларда бир юрта яшайгъан къарт абай болгъан. Алачыкъ уьуне тийип азбарында уллу кёрюгю де болгъан. Гюнлени бир гюнюнде абай, хамур да басып, кёрюкню якъма айлана, тек къарай – эки чурпу тюгюл агъачы къалмагъан. О заманда абай орамгъа да чыгып, ойнап турагъан яшланы атларын тутуп: «Гъей, паланчаланы уланы, гъей тюгенчелени авлети, мунда гелигиз гъали», – деп чакъыргъан. Ойнап турагъан яшлар киямпавларын да ташлап, шоссагъат чаба-чаба абайны къабакъ алдына етишип:

– Не дей эдигиз абай? – деп, солувун ала туруп сорай.

– Не дейим дагъы, агъачым битген, къыйын гёрмесегиз, барып ормангъа агъач гелтиргенни сюер эдим, – деп, олагъа къапу тюпге сюелген балта булан аркъанны алып узата. – Мен сизге арив исси- иссилей экмек биширип гъазирлермен, бишлакъ булан ашарсыз, – деп, яшланы дагъыдан да дамагъландыра. Яшлар да сюене туруп, къакъа булан юрюп, юртну ягъасындагъы ормангъа гиргени де бир болду, бир уллу байлам агъач да жыйып чыкыгъаны да бир болду.

О заман болгъунча абай бар-ёкъ чурпуланы, яркъычланы да яллатьп, гелген кюннени де кёрюкге салып, биширме башлагъан болгъан экен. Яшлар гелгенде, олагъа абай:

– Гъы, яшлар, гъали сиз барып бираз ойнай туругъуз, кёрюгюмню тюнгюлюгюнден тютюн чыкъмайгъан болгъанда, гъазирине гелерсиз, – деп бувара.

Яшлар, дагъы не амалы бар, киямпав оюнну да давам этип, сонг ашыкъ ата туруп, иннемей абайны экмек бишеген ийиси гелген терезесини тубюнде болуп къалалар. Оланы оюнда гъеч гъайы ёкъну анлагъан абай:

– Гъы, яшлар, гелигиз гъали, аз къалып тура бишмеге, – деп айтып, кёрюк уйге чакъырып, къолларына бишлакъ гесеклер тутдура. Яшланы буса гёзлери кёрюкню ичинде. Онда болуп турагъан гъалгъа оланы гёзлери къайнай, силегейлери агъыла. Абай къалакъ булан о экмекни о янгъа да айландыра, бу янгъа да айландыра... Яшланы буса чыдамлыгъы битип бара.

– Бишди бугъай, – деп, абай къалакъны кёрюкню ичине узатгъанда, яшлар янында гюп болуп токътап къалдылар. Абай ону чыгъармакъ да болду, яшлар бир бирине:

– Къара, вааай, не аривдюр! – деп айтып, шоссагъат бир гиччипав чокъуп, татывуна да къарап – Къара, вай, не татлидир! – деп сюенюп йибердилер.

– Токътагъыз гъали, токътагъыз, сувутуп ашагъыз, – деп, абай экмекни сындырып-сындырып, уфюре туруп, яшлагъа уьлешди.



Аз заманда къалмай, яшлар ону аппарывун чыгъарып къойду. Сонг, абай ишни туварып, кёрюкню сёндюрме айланагъанда, яшлар къолларын тутуп, ону арагъа алып къойду. Абай гъайран болуп къарап:

– Яшлар, не сюегенигизни англамай тураман, – деп айтмакъ да болду, яшлар бир бир янгъа, бир бириси янгъа айлана туруп:

– Къара вай, къара вай, бирдагъыны эт абай, – деп сарнай башладылар.

– Гъа, шо къыйыныгъыз бармы? – деп, абай шоссагъат бирдагъысын биширип чыгъарды.

Башгъа гюнлер, ойнап талгъанда, яшлар гелип, абайны терезесин къагъып, алдында шаршав тербенгинче чанчылып къала эдилер. О къарт да терезени ачып:

– Не буса эди, яшлар? – деп сорагъанда, олар:

– Абай, сув гелтирейикми? Агъачыгъыз битмегенми? Не де тирменден ун тартып гелтирейикми? – деп, абай не жавап берер экен, деп токътай эдилер.

– Гъаа, къаравай сюйдюгюзмю гъали, – деп, къызылгъа тыш акъ тишеклери гёрюнердей авзун да ачып, кюлеп, – барайым гъали, кёрюкню къыздырайым. Этермен сизге алай арыв къаравай-маравай, этермен къоз булан къалачлар-малачлар, этермен пирохлар – мирохлар, – деп, яшланы хошуна геле эди.

О заманлардан берли оьзенден кёп сувлар агъып, тирмен ташгъа кёп будайлар тёгюлюп, кёп къап булан унлар тартылгъан. Бизин замангъа ерли Абайны кёрюгю къалмаса, да бу хабар къалгъан. Гёзлерингни юмуп, теренден тыныш алсанг эшитерсен о экмекни ийисин. Гъали, озокъда, къаравайлар битип, каравайлар къалгъан, къалачлар битип, куличлер болгъан, къумукъ ожакъда ярыкълар къайтып, светлер гелген, тепсилер тайып, столлар къурулгъан, мачийлер тозулуп, тапочкалар гийилген...Гъасили, тилибизни байлыгъы бар, бу масхара хабар буса да, муну да бир гъикматы бар. Вёрегиз, яшлар, тилни чырагъын сёнме къоймагъыз. Къыйын буса да охуй туругъуз булай хабарланы. «А то потом геч болажакъ, тек нечакъы локтилеригизни кусать эте турсагъыз да, прошлого не вернуть», - деп, токътажакъсыз етим яшлардай.

Савболугъуз, бар болугъуз, къумукъ халкъ!

15.02.2018



Чакъ



Алатопан



Янгур



Гюн



Булутлу



Къар

Гараж <i>Гараж</i>		Лист <i>Япыракъ</i>	Цветок <i>Чечек</i>	Окно <i>Терезе</i>
Дверь <i>Эщик</i>		Попугай <i>Папагъан</i>	Дерево <i>Терек</i>	

Моё лицо/Бетим

- Къаш / Бровь
- Мангалай / Лоб
- Къулакъ / Ухо
- Бурун / Нос
- Авуз / Рот
- Чач / Волосы
- Гёз / Глаз
- Яякъ / Щека
- Сакъал тюп / Подбородок

«Бизин тил» деген жамият къурум
«Абусупиян» деген къумукъ китап издательство

БИЗИН ТИЛ

на кумыкском языке

Редактор *Рашид ГАРУНОВ*

Технический редактор *Хабибула АЛХАНАДЖИЕВ*

Набор *Лайла ЗАКАРЪЯЕВА*

Верстка *Башир ЧИТАЕВ*

Художник-дизайнер *Магомед МОЛЛАКАЕВ*



Издательство «**АБУСУПИАН**»



Редакция булан байлавлукъ тутмакъ учунгъу
телефон номер: 8928-540-24-70
garun-rashid@mail.ru

Подписано в печать 26.02.2018.

Формат 30 x 42⁸. Бумага офсетная.

Гарнитура Minion Pro. Печать ризографная.

Усл. печ. 12. Тираж 999.

